

esély

2003/1

Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- 3 Lengyel György–Jankó Béla: A szubjektív jólét társadalmi feltételei
26 Michael Littlewood: A nyugdíjpolitika megjavításáról

MAGYAR VALÓSÁG

- 34 Diósi Pál: Törésvonalak
46 Ligeti György–Márton Izabella: A szülők és az iskola
57 Bagó József: A foglalkoztatáspolitikai tanításának módszere

SZOCIÁLIS MUNKA

- 67 Bugarszki Zsolt: A szociális munka új lehetőségei a pszichiátriai vétegek ellátásában

KEREKASZTAL-BESZÉLGETÉS

- 88 Eszmék, a modernitás kora, a jelenkor. Kerekasztal-beszélgetés eszmék, társadalom, történelem viszonyáról

CIVIL VILÁG

- 108 Szász Anna: A kormány civil stratégiája

INFORMÁCIÓ

- 117 CIVIL IGEN EURÓPÁRA!
119 Az *Esély* repertórium, 2002

LENGYEL GYÖRGY–JANKY BÉLA

A szubjektív jólét társadalmi feltételei

A szubjektív jólétre vonatkozó tudományos kutatások az utóbbi évtizedben igen jelentős mértékben kibővültek (Hegedűs 2001, Berger-Schmitt–Noll 2000, Veenhoven 1996). Ez bizonyára nem független attól, hogy van olyan álláspont, amely szerint a stabil és demokratikus társadalmi reprodukció egyik járulékos feltétele az állampolgárok szubjektív jóléte (Inglehart 1990, 1999), összefüggésben állhat azzal is, hogy a kutatások több diszciplínát érintenek, kiterjednek a szociológia, a szociálpszichológia és a közgazdaságtan területére is (Kahneman et al. 1999, Inglehart–Klingemann 2000, Scitovsky 1990, Sen 1995, 2001). Ennek megfelelően a szubjektív jólét operacionalizálása során többféle, egymástól nem független, de némiképp eltérő kategorizálást alkalmaznak.

A pszichológiában az elégedettség mellett gyakran a pozitív és negatív élmények gyakoriságával, a közgazdaságtanban az örömmel és hasznossággal, a szociológiában az elégedettséggel és boldogsággal közelítik a szubjektív jólét fogalmát. Annnyiban közösek ezek a megközelítések, hogy mindegyik egy kognitív és egy affektív aspektus elkülönítésére és megragadására törekszik. Ez eltérő részletességű lehet mindkét dimenzióban, attól függően, hogy a vizsgálat céljai milyen mélységű információt igényelnek, illetve hogy mennyire igyekeznek megfelelni az összehasonlíthatóság kritériumának.

Az alábbiakban egy empirikus kutatás tapasztalatai alapján¹ először áttekintjük a szubjektív jólét (itt: az elégedettség és a boldogság) összefüggését az egyéni szintű gazdasági, társadalmi és kulturális erőforrásokkal. Megvizsgáljuk, hogy melyek a különbségek és a hasonlóságok az elégedettek és a boldogok társadalmi összetételében. Majd az elégedettség és a boldogság mikroszintű társadalmi összefüggéseire vonatkozó számításainkat logisztikus regressziós modellekkel ellenőrizzük. Végül bevonunk néhány strukturális változót az elégedettség és a boldogság magyarázatába, s kísérletet teszünk az egyéni és a kontextuális változók együttes hatásának vizsgálatára.

¹ Az 1502 fős reprezentatív felmérést 2002 januárjában készítette a TÁRKI, többlépcsős, arányosan rétegzett mintán, nem, kor, iskolai végzettség és településtípus szerinti súlyozással. (Omnibusz 2002/1, III. kötet, TÁRKI, Bp. 2002)

1. Az elégedettség összefüggése az egyéni erőforrásokkal

Az étellel való elégedettségnek erősebb indikátora a tőkepiaci, mint a munkaerőpiaci jelenlét. Ez a logikus és kézenfekvő eredmény azért figyelemre méltó, mert a táblaelemzésekben a tőkepiaci jelenlét indikátorai a kis említési gyakoriság és az ebből következő aszimmetrikus megoszlás miatt ritkán eredményeznek kimutatható hatást az attitűdváltozókra nézve.

A munkanélküliség valamikori tapasztalata erősebb összefüggést mutat az elégedettséggel, mint a munkaerőpiaci jelenlét, vagy akár a jelenlegi munkanélküliség. Ez utóbbi megint csak nem azért van így, mert akik most munkanélküliek, azok elégedettebbek lennének az étellel (éppen ellenkezőleg), hanem azért, mert a valamikori munkanélküliek nagyobb arányt képviselnek. Ez a tábla egészében nagyobb eltéréseket okoz, mint a kis arányt képviselő jelenlegi munkanélküliek táblájában tapasztalható. Itt ugyanis a jelenlegi munkanélküliek elégedetlenebbek ugyan az étellel, de kis, 7 százalékos arányuk miatt a keresztábra másik sorában – amelyben mindenki benne van, aki jelenleg nem munkanélküli – alig mutatkozik az átlagtól eltérés.

A szubjektív osztályhelyzet mellett – ami a közép- és felső-középosztályi önbesorolás erős pozitív hatását mutatja – a tényleges középosztályok és ezen belül a vállalkozói osztály tagjai a legelégedettebbek az életükkel. A felnőtt népesség valamivel kevesebb mint fele, az aktív népesség fele, s a vállalkozók közel kétharmada mutatkozik elégedettnek. Azt, hogy a táblastatisztikákban a középosztályi lét erősebb összefüggést mutat az elégedettséggel, mint a vállalkozói pozíció, a nagyobb arányok mellett azzal lehet magyarázni, hogy a középosztályok két komponense – a vállalkozók és a szolgáltatói osztály – külön vizsgálva egymás hatását gyengíti.

Legelégedetlenebbek az életükkel a piaci pozíciók tekintetében a munkanélküliek, az önmagukat az alsó- és a munkásosztályba sorolók és az alacsony jövedelműek voltak.

Az életükkel elégedettek aránya a piaci pozíciók szerint (%)

Kategória	Elégedettek aránya	Phi/Cramer's V	N
Átlag	47.0		1502
Jelen van-e a munkaerőpiacon: igen	50.1	0.07*	786
nem	43.4		707
Volt munkanélküli	40.5	0.09***	501
Most munkanélküli	33.5	0.07**	105
Vállalkozó	64.4	0.1***	106
A szolgáltatói osztályban dolgozik	53.0	0.07**	384
A középosztály tagja	55.5	0.12***	491

Lengyel–Janky: A szubjektív jólét társadalmi feltételei

Kategória	Elégedettek aránya	Phi/Cramer's V	N
Szubjektív osztályhelyzet:			
felső és középosztály	66.5	0.29***	464
alsó középosztály	46.6		331
munkásosztály	35.3		582
alsó osztály	24.3		93
Szem. jövedelem 40 E Ft alatt	36.6	0.13***	530
Jelen van a tőkepiacon (részvényekkel vagy 15 M Ft-ot meghaladó értékű ingatlannal)	60.7	0.1***	172

A társadalmi erőforrások közül a bizalom – éspedig mind a generalizált, emberekbe vetett bizalom, mind pedig az intézményekbe vetett bizalom – szoros és pozitív kapcsolatban áll az elégedettséggel. A kérdezettek mintegy harmada gondolja úgy, hogy általában meg lehet bízni az emberekben, s körükben az elégedettek aránya mintegy tíz százalékkal magasabb az átlagnál. Ugyancsak az embereknek mintegy az egyharmada gondolja úgy, hogy a reprezentatív intézményekben – a pártokban, vagy a kormányban, vagy a rendőrségben együtt vagy külön-külön – meg lehet bízni, s körükben is mintegy tíz százalékkal haladja meg az elégedettek aránya az átlagot.

Az életükkel elégedettek aránya a társadalmi és kulturális erőforrások szerint (%)

Kategória	Elégedettek aránya	Phi/Cramer's V	N
Átlag	47.0		1502
Akik szerint általában meg lehet bízni az emberekben	57.9	0.16***	500
Akiknek nincsenek barátaik	31.2	0.13***	226
Akik szerint bizonyos szabályokat át kell hágni, ha előre akarunk jutni	42.1	0.16***	924
Akik bíznak az intézményekben (a pártokban, vagy a kormányban, vagy a rendőrségben)	56.8	0.15***	537
Akik szerint az emberek érdekeit legjobban az állam és az intézmények képesek megvédeni	53.4	0.1***	355
a család képes megvédeni	48.6		680
az egyén maga képes megvédeni	39.2		351
Akik biztonsághiányban vannak az ország gazdasági, politikai, környezeti vagy közbiztonsági viszonyai miatt	42.9	0.17***	1216
Iskolai végzettsége			
legf. 8 általános	38.6	0.18***	540
szakmunkásképző	45.3		366
érettségi	50.2		406
diploma	68.4		181
Van személyi számítógépük	64.7	0.2***	371

A barátok hiánya ezzel szemben erősen valószínűsíti az elégedetlenséget. Akinek vannak barátai – s ilyen a többség –, annak elégedettsége nem nagyon tér el az átlagtól, akiknek azonban nincsenek barátai, azok nagyon elégedetlenek. Csupán minden hetedik ember nyilatkozott úgy, hogy nincs barátja, körükben azonban kétharmad elégedetlen az életével.

Hasonló a hatása a normaszegő magatartással való azonosulásnak. Az emberek kétharmada gondolja úgy, hogy bizonyos szabályokat át kell hágni, ha vinni akarjuk valamire, körükben azonban az átlagosnál szignifikánsan alacsonyabb az életükkel elégedettek aránya.

Akik biztonsághiányt éreznek valamely országos ügy miatt – a gazdasági, politikai, közbiztonsági vagy környezeti tényezők hatására; s ezen kérdések egyike vagy másika összességében a lakosságnak mintegy a négyötödében okozza a biztonságérzet hiányát –, azok egyszerűs mind az életükkel is elégedetlenebbek, mint az átlag.

Az emberek mintegy fele úgy gondolja, hogy a leghatékonyabban a család képes megvédeni az emberek érdekeit, s körükben az élettel való elégedettség aránya átlagos. Mintegy negyedük gondolja úgy, hogy az állam és az intézmények látják el a leghatékonyabban az érdekvédelmet, s ők az átlagnál jóval elégedettebbek az életükkel. Ezzel szemben azok, akik szerint az egyén maga tudja megvédeni magát, az átlagnál elégedetlenebbek.

A kulturális erőforrások a társadalmi erőforrásoknál is erősebb kapcsolatot mutatnak az egyedi táblaösszefüggések szintjén az elégedettséggel. A számítógéppel rendelkezők és a diplomások kétharmada, az elemi iskolai végzettségűeknek kevesebb mint a kétötöde nyilatkozott úgy, hogy elégedett az életével.

2. A boldogság összefüggése az egyéni erőforrásokkal

A magukat boldognak érzők aránya jóval meghaladja az elégedetteket. Mindazonáltal a boldogság összefüggése a piaci pozíciókkal hasonlóan alakul, mint az elégedettségé. A középosztálybeliek körében az átlagosnál lényegesen magasabb, a munkanélküliek közt az átlagosnál jóval alacsonyabb az önmagukat boldognak vallók aránya. Bár ebben az esetben is érvényes, hogy a vállalkozói és a szolgáltatói középosztályok külön-külön kevésbé erős hatást gyakorolnak a boldogság alakulására, mint együttesen, ebben az esetben a vállalkozói lét hatása kevésbé erős, mint az elégedettség tekintetében. A szubjektív osztályhelyzet – csakúgy, mint a jövedelem, valamint a munkaerő- és a tőkepiaci pozíció – az elégedettség esetében látottakhoz hasonló összefüggéseket mutat. A boldogság és a piaci pozíciók közti kapcsolat ereje valamelyest alatta marad az elégedettségénél tapasztaltaknak, ami ismét azzal hozható összefüggésbe, hogy a boldogság megoszlása aszimmetrikusabb az elégedettségénél.

A magukat boldognak érzők aránya a piaci pozíciók szerint (%)

Kategória	Boldogok aránya	Phi/Cramer's V	N
Átlag	69.3		1493
Jelen van-e a munkaerőpiacon:			
igen	73.3	0.01**	782
nem	65.0		701
Volt munkanélküli	63.9	0.08**	495
Most munkanélküli	59.7	0.06*	104
Vállalkozó	78.3	0.05*	106
A szolgáltatói osztályban dolgozik	76.2	0.09**	381
A középosztály tagja	76.7	0.11***	487
Szubjektív osztályhelyzet:			
felső és középosztály	81.2	0.2***	460
alsó középosztály	70.8		329
munkásosztály	61.2		578
alsó osztály	56.6		94
Szem. jövedelem 40 E Ft alatt	60.4	0.12***	529
Jelen van a tőkepiacon (részvényekkel vagy 15 M Ft-ot meghaladó értékű ingatlannal)	79.5	0.08**	172

A társadalmi erőforrások indikátorai ugyancsak szignifikáns és az elégedettség esetében tapasztaltakéhoz hasonló irányú összefüggést mutatnak a boldogsággal. Míg azonban az elégedettség esetében a bizalom és a normák hatása mutatkozott különösen erősnek, a boldogság tekintetében a társas kapcsolatok jelentősége tűnik ki. Akik úgy nyilatkoztak, hogy nincsenek barátaik, illetve akik úgy érzik, hogy érdekeik megvédésekor magukra kell hagyatkozniuk, azok az átlagosnál lényegesen kisebb arányban boldogok. Ezekben az esetekben a boldogsággal való összefüggés erősebb, mint az elégedettségénél, annak ellenére, hogy a megoszlás aszimmetrikus.

A kulturális erőforrások hatása a boldogságra éppoly erős, mint a társas kapcsolatoké, bár némiképp gyengébb, mint az elégedettségre gyakorolt hatás.

A magukat boldognak érzők aránya a társadalmi és kulturális erőforrások szerint (%)

Kategória	Boldogok aránya	Phi/Cramer's V	N
Átlag	69.3		1493
Akik szerint általában meg lehet bízni az emberekben	79.2	0.15***	497
Akiknek nincsenek barátaik	51.0	0.17***	227
Akik szerint bizonyos szabályokat át kell hágni, ha előre akarunk jutni	66.6	0.12***	917
Akik bíznak az intézményekben (a pártokban, vagy a kormányban, vagy a rendőrségben)	76.8	0.12***	534

TANULMÁNYOK

Kategória	Boldogok aránya	Phi/Cramer's V	N
Akik szerint az emberek érdekeit legjobban az állam és az intézmények képesek megvédeni	73.1	0.12***	350
a család képes megvédeni	73.2		674
az egyén maga képes megvédeni	60.4		350
Akik biztonsághiányt éreznek az ország gazdasági, politikai, környezeti vagy közbiztonsági viszonyai miatt	66.5	0.13***	1211
Iskolai végzettsége			
legf. 8 általános	62.3	0.16***	535
szakmunkásképző	67.9		364
érettségi	73.2		403
diploma	84.9		180
Van személyi számítógépük	83.0	0.17***	369

3. A jólét kognitív és affektív dimenziója: elégedettség és boldogság

Mint láttuk, az önmagukat boldognak érzők aránya mintegy egynegyeddel magasabb, mint az életükkel elégedetteké. Ez a szubjektív jóléttel foglalkozó nemzetközi felmérésekben is megfigyelhető, szinte általánosnak tekinthető jelenség (Lengyel–Hegedűs, 2002).

A kognitív és az affektív jóléti önértékelésnek ez a szisztematikus eltérése több tényezővel magyarázható. Részint az eltérő skálákból származó mérés technikai problémával áll összefüggésben; azzal, hogy a boldogságot négy, míg az elégedettséget tíz fokú skálán mérik, s ezért ez utóbbi jobban széthúz. A mérés technikai problémán túl van azonban egy súlyosabb kulturális hatás is. Az elégedettség megítélése kulturálisan különböző lehet, ez derül ki egy széles körű nemzetközi összehasonlításból, amely szerint a konfuciánus hagyományú országokban többnyire a se nem elégedett, se nem elégedetlen közepet választották, viszont a dél-amerikai országokban az erős elégedettséget. Hasonló hatással lehetnek a boldogság megítélésére a vallási tanítások, attól függően, hogy a harmóniát és a mértékletességet mennyire teszik követendő normává a hívek számára, s e hatás egy egész korszakra rányomhatja bélyegét. Mindebből számunkra annyi tanulság adódik, hogy míg nálunk a boldogságra törekvés feltétlen és egyértelműen pozitív érték, az elégedettségnek lehetnek negatív konnotációi. Ha valaki elégedett, az úgymond lemondhat a jobbításról, a változtatásról, s élete céltalanná válhat. (A céloknak a szubjektív jólét megkonstruálásában játszott szerepéről ír egyebek közt Triandis, H. T. (2000) és Diener E.–E. M. Suh.–S. Oishi (1997).)

Az elégedettség közvetlenebb kapcsolatban áll az aspirációk és a lehetőségek közötti feszültséggel, az aspirációk adaptációs mechanizmusával (Inglehart 1990). Továbbá a boldogság és az elégedettség

közti diszkrepancia azzal is magyarázható, hogy a boldogságot inkább a személyes mikrokörnyezettel, a családdal, gyermekekkel, társas kapcsolatokkal hozzák összefüggésbe az emberek, míg az étellel való elégedettséghez tágabban a munkával, az intézményekkel, s a megélt történelemmel való viszonyt is asszociálják. (A makro- és a mikro-aggodalmak eltérő viselkedéséhez lásd Schwartz, S. H.–G. Melech (2000).) Ezt alátámasztani látszik az a megfigyelés, hogy amennyiben az elégedettséget nem egy átfogó kérdéssel, hanem több, különböző dimenzióra bontva kérdezik, a személyes környezetre vonatkozó elégedettségi szint lényegesen magasabb, mint a társadalmi környezetre utaló (Andorka, 1996).

Mindazonáltal változatlanul fennáll a kérdés: van-e valami, a fentiekben túli rejtett társadalmi összefüggés is az eltérés mögött? A boldogságot és elégedettséget jelző mátrixból kialakított tábláink három számottevő kategóriát tartalmaznak: azokat, akik boldogtalanok (akiknek aránya egyharmad alatti, s akiknek döntő többsége egyben elégedetlen is²), akik boldogok, de elégedetlenek (arányuk egynegyedét némiképp meghaladó), valamint akik egyben elégedettek és boldogok is (arányuk kétötödös). Minket elsősorban az érdekel, hogy kik azok, akik elégedetlenek, de boldogok. Ez a látszólagos inkonzisztencia a tapasztalatok szerint nem mutat számottevő összefüggést a vizsgált magyarázó változókkal. Arányuk némiképp alulreprezentált a vállalkozók, a tőkepiaci szereplők és a jelentős kulturális erőforrásokkal rendelkezők körében, s felülreprezentált a munkanélküliek és az alsó osztályba tartozók között; az egyéb társadalmi változókkal való kapcsolata azonban gyenge. A táblastatisztikák erejét inkább a konzisztens szélső csoportokkal való szoros összefüggés idézi elő.

A boldogtalanok, a boldogok, de elégedetlenek, valamint a boldogok és elégedettek aránya a gazdasági, társadalmi és kulturális erőforrások szerint (%)

Kategória	Boldogtalanok	Boldogok, de elégedetlenek	Boldogok és elégedettek	Phi/Cramer's V	N
Átlag	30.7	27.6	41.8		1484
Jelen van-e a munkaerőpiacon					
igen	26.7	28.9	44.4	0.09**	782
nem	35.1	26.2	38.7		700
Volt munkanélküli	36.1	29.6	34.3	0.11***	495
Most munkanélküli	40.3	34.0	25.7	0.09**	104
Vállalkozó	21.7	22.9	55.4	0.08**	106
A szolgáltatói osztályban dolgozik	23.8	26.9	49.3	0.1***	381
A középosztály tagja	23.3	26.0	50.6	0.13***	487

² A boldogtalan, de elégedett kategória aránya csupán 5%, így őket nem különítjük el a boldogtalanok kategóriáján belül.

TANULMÁNYOK

Kategória	Boldog- talanok	Boldo- gok, de elége- detlenek	Boldo- gok és elége- dettek	Phi/ Cramer's V	N
Szubjektív osztályhelyzet:					
középosztály	18.8	20.7	60.5	0.2***	460
alsó középosztály	29.2	29.0	41.8		329
munkásosztály	38.8	31.0	30.1		578
alsó osztály	44.8	34.7	21.5		93
Szem. jövedelem 40 E Ft alatt	39.6	27.4	33.0	0.13***	526
Jelen van a tőkepiacon (részvényekkel vagy 15 M Ft-ot meghaladó értékű ingatlannal)	20.5	24.3	55.2	0.1***	172
Akik szerint általában meg lehet bízni az emberekben	20.8	25.8	53.4	0.18***	497
Akiknek nincsenek barátaik	49.2	23.7	27.1	0.17***	226
Akik szerint bizonyos szabályokat át kell hágni, ha előre akarunk jutni	30.4	27.6	42.0	0.16***	925
Akik bízna az intézményekben (a pártokban, vagy a kormányban, vagy a rendőrségben)	23.2	25.8	51.0	0.15***	533
Akik szerint az emberek érdekeit legjobban az állam és az intézmények képesek megvédeni	26.9	24.4	48.7	0.14***	353
a család képes megvédeni	26.8	29.4	43.8		674
az egyén maga képes megvédeni	39.6	27.3	33.1		350
Akik biztonságihiányt éreznek az ország gazdasági, politikai, környezeti vagy közbiztonsági viszonyai miatt	33.5	28.6	37.9	0.17***	1210
Iskolai végzettsége					
legf. 8 általános	37.8	28.4	33.8	0.14***	534
szakmunkásképző	32.1	29.1	38.8		364
érettségi	26.8	28.2	45.0		403
diploma	15.1	20.7	64.1		180
Van személyi számítógépük	17.0	22.7	60.3	0.22***	369

Az átlagosnál boldogtalanabbak azok, akiknek nincsenek barátaik, akik csak önmagukra támaszkodhatnak érdekeik védelmében, akik az alsó osztályba sorolják magukat, s elemi iskolai végzettségűek.

Az átlagosnál jóval nagyobb arányban boldogok és elégedettek a középosztály tagjai, a tőkepiacon jelenlévők, a diplomások, valamint azok, akik bízna más emberekben és az intézményekben.

4. Az elégedettség logisztikus regressziós modelljei

Az étellel való elégedettség egyéni szintű magyarázatára három modellt építettünk fel, ezek rendre a materiális, a társadalmi és a kulturális erőforrások hatását mérik. Mindhárom modellbe kontrollként bevontuk a kor, a nem és a településtípus változóit. E kontrollváltozók lényegében mindhárom modellben hasonlóképpen viselkedtek: a városiak elégedettségi esélyei jobbak, a fővárosiaké azonban rosszabbak, mint a községieké, a fiatalabbak elégedettebbek, mint az idősek, a férfiak elégedettebbek, mint a nők, bár a nem hatása a második modellben nem szignifikáns.

Az első modell, mely a materiális erőforrások, a piaci pozíciók együttes hatását méri, megerősíti és kiegészíti a táblastatistikákból nyert információkat. A tőkepiaci pozíció jelentősebben növeli az elégedettségi esélyeket, mint a munkaerőpiaci jelenlét, az utóbbi tényező hatása nem is szignifikáns. Az aktuális munkanélküliség (khasználva a módszer kínálta előnyöket, ezt szerepeltettük) minden objektív, egyéni szintű változónál jobban csökkenti az elégedettséget. A közép- és felsőosztályi szubjektív osztálybesorolás jelentősen növeli az esélyeket, a munkásosztályi önminősítés viszont rosszabb elégedettségi szinttel jár, mint az alsó osztályba tartozás. Az imputált értékeket is tartalmazó személyes jövedelem változó hatása az elégedettség magyarázatában e változókkal együtt kezelve szignifikáns: minél magasabb valakinek a jelenlegi jövedelme, annál nagyobb eséllyel elégedett az életével.

A társadalmi erőforrások közül mind az emberekbe, mind pedig az intézményekbe vetett bizalom számottevően növeli az elégedettségi esélyeket, míg a normaszegő magatartás és a biztonsághiány számottevően csökkenti. Az, hogy vannak barátaink, némiképp növeli az elégedettséget, körülbelül olyan mértékben, mint az, hogy érdekeink védelmét a család vagy az intézmények segítségével tartjuk elképzelhetőnek. Ez utóbbiak közt a különbségek összességükben nem számottevőek az egyéni érdekérvényesítés alternatívájához képest.

A kulturális erőforrások terén a modelltől is kiderül, hogy erőteljesen pozitív hatású, ha valaki rendelkezik számítógéppel. Az iskolai végzettségre vonatkozóan pedig azt mutatják az adatok, hogy a szakmunkás végzettségűek elégedettségi esélyei – ha a kontrollváltozókkal együtt mérjük ezeket – nem jobbak, mint az általános iskolai végzettségűeké.

A három erőforrástípus modelljei közül a társadalmi erőforrások bizonyultak a legjelentősebbeknek az elégedettség magyarázata során. Ezt az eredményt azonban nem szabad túlértékelni, mivel a társadalmi erőforrások mérése során több, az elégedettséghez hasonló szubjektív indikátorral dolgoztunk, s ezek egymás közötti összefüggése erősebb lehet, mint az objektív jelzőszámokkal való kapcsolat. Előfordulhat, hogy mind az elégedettség, mind pedig a bizalom vagy a biztonsághiány ugyanazon körülmények hatására változik: ilyen té-

TANULMÁNYOK

nyezők lehetnek egyebek közt a közhangulat, a közbiztonság vagy a gazdaság állapotára vonatkozó, aktuális információk.

Ugyanakkor azzal a feltevéssel is élhetünk, hogy az adott településen mért bizalmi szint, biztonságérzet mint kontextuális változók ugyancsak befolyással lehetnek az egyéni elégedettségre. Nem várjuk azt, hogy ezeknek a tényezőknek a hatása erősebb legyen, mint a megfelelő egyéni változóké, csupán azt várjuk, hogy a hatásuk szignifikáns. Ez persze feltételezi, hogy a települések között számottevőek a különbségek az átlagos bizalmi és biztonsági szintben, ami nem feltétlenül magától értetődő módon igaz, s feltételezi azt is, hogy e különbségek szisztematikusan együtt járnak az elégedettség települések közti eltéréseivel.

Az élettél való elégedettség logisztikus regressziós modelljei

Változó	1. modell	2. modell	3. modell
	B Wald Exp(B)	B Wald Exp(B)	B Wald Exp(B)
Születési év	,0071 3,4928 1,0072	,0111 9,0621 1,0112	,0062 3,5795 1,0063
Nem: férfi	,4146 12,8773 1,5137	n.s.	,4101 13,5783 1,5070
Település: Budapest (referencia: község)	-,2911 2,9374 ,7475	,0945 ,3015 1,0991	-,1431 ,7694 ,8667
Település: megyei jogú város (referencia: község)	,0379 ,0513 1,0386	,3796 4,8015 1,4617	,1311 ,6484 1,1400
Település: város (referencia: község)	,3428 5,9460 1,4089	,5100 11,3962 1,6653	,2918 4,5900 1,3388
Jelen van a munkaerőpiacon	n.s.	–	–
Munkanélküli	-,4399 3,0890 ,6441	–	–
Jelen van a tőkepiacon	,3151 2,8445 1,3704	–	–
Szubjektív osztályhelyzet: felső és középosztály (referencia: alsó osztály)	1,6201 34,8877 5,0536	–	–
Szubjektív osztályhelyzet: alsó középosztály (referencia: alsó osztály)	,8125 8,6252 2,2536	–	–

Lengyel–Janky: A szubjektív jólét társadalmi feltételei

Változó	1. modell B Wald Exp(B)	2. modell B Wald Exp(B)	3. modell B Wald Exp(B)
Szubjektív osztályhelyzet: munkásosztály (referencia: alsó osztály)	,3946 2,2399 1,4838	–	–
Személyes jövedelem	4,16E-06 2,9406 1,0000	–	–
Normaszegő magatartás		–,4791 14,3856 ,6193	–
Mi védi az ember érdekeit legjobban: állam, intézmények (referencia: az egyén maga)		,3302 3,6996 1,3912	–
Mi védi az ember érdekeit legjobban: család (referencia: az egyén maga)		,4301 8,4732 1,5374	–
Bízik az emberekben általában	–	,4005 9,6741 1,4926	–
Bízik az intézményekben	–	,5020 15,3294 1,6519	–
Biztonsághiányt érzékel	–	–1,4954 80,4841 ,2242	–
Vannak barátai	–	,4357 5,6510 1,5461	–
Iskola: legf. 8 általános (referencia: diploma)	– – –	– – –	–,8511 17,8247 ,4269
Iskola: Szakmunkásképző (referencia: diploma)	– – –	– – –	–,8527 17,1204 ,4263
Iskola: Középiskola (referencia: diploma)	– – –	– – –	–,6806 12,0889 ,5063
Van számítógépük	– – –	– – –	,7256 27,2734 2,0659
Konstans	–1,8290 30,9329	–,5000 2,6008	n.s.
Helyesen besorolt esetek aránya (%) –2LL	66% 1857	66% 1656	62% 1978
Modell chi négyzet	172	236	111
Pseudo R négyzet	11%	16%	7%

5. A boldogság logisztikus regressziós modelljei

A megkérdezettek boldogságérzetének magyarázatára ugyanazt a három modellt alkalmaztuk, mint az elégedettség vizsgálatának esetében. A logisztikus regressziós modellek adatai hasonló hatásmechanizmusok létét mutatják, mint az előző esetben. Néhány figyelemre méltó eltérés azonban tapasztalható.

A kontrollváltozók hatásai lényegében ugyanazokat a mintákat mutatják, mint az elégedettséget magyarázó modellekben: a fiatalok, férfiak és a vidéki városok lakói vallják az átlagosnál boldogabbnak magukat.

Az anyagi erőforrások boldogságra gyakorolt hatását vizsgáló modell illeszkedése hasonló az elégedettséget magyarázó modelléhez – talán némileg rosszabb annál. Az egyes változók hatását tekintve azt láthatjuk, hogy a munkaerőpiaci jelenlét mellett a jelenlegi munkanélküli állapot sem játszik lényeges szerepet abban, hogy valaki mekkora eséllyel vallja magát boldognak. Az adatokból továbbá kitűnik, hogy a boldogság meghatározásában a bevallott (illetve imputált) jövedelem, míg az elégedettség kialakításában a szubjektív osztályhelyzet relatív szerepe nagyobb. Igaz, a két tényező relatív szerepe közötti különbség mértéke nem jogosít fel messzemenő következtetések levonására.

A társadalmi erőforrások boldogságra gyakorolt hatását becslő modell illeszkedése hasonló, vagy talán kismértékben rosszabb, mint a szóban forgó tényezők elégedettségben játszott szerepét mérő statisztikáké. Azonban ebben az esetben is szignifikáns a társadalmi erőforrások minden modellbe illesztett indikátora.

A kulturális erőforrások modellje is hasonló, illetve kicsit rosszabb becslést eredményez a boldogság magyarázatának esetében. A két figyelembe vett tényező (iskolázottság, számítógéppel való ellátottság) hatása azonban ugyanolyan irányú, és közel azonos mértékű: a legfeljebb szakmunkásképzőt végzett válaszadók a diplomásoknál kisebb eséllyel válnak boldoggá, miközben a számítógéppel rendelkezők az átlagosnál nagyobb valószínűséggel érzik boldognak magukat.

A boldogságot magyarázó három modellt összevetve az elégedettséghez hasonlóan a társadalmi erőforrások általunk mért indikátorainak relatív fontosságát emelhetjük ki. Az adatok azonban világosan mutatják, hogy nem csupán az étellel való elégedettségben, de az érzett boldogságban is érdemi szerepe van az egyén rendelkezésére álló, anyagi erőforrásoknak.

A boldogság logisztikus regressziós modelljei

Változó	1. modell B Wald Exp(B)	2. modell B Wald Exp(B)	3. modell B Wald Exp(B)
Születési év	,0136 10,7194 1,0137	,0135 11,3794 1,0136	,0112 10,1772 1,0113
Nem: férfi	,3234 6,8194 1,3818	n.s.	,4047 10,9885 1,4989
Település: Budapest (referencia: község)	-,4839 7,4449 ,6163	-,1136 ,4013 ,8926	-,3561 4,2859 ,7004
Település: megyei jogú város (referencia: község)	-,1207 ,4537 ,8863	,0942 ,2628 1,0988	-,0768 ,1908 ,9261
Település: város (referencia: község)	,3259 4,6007 1,3853	,5136 9,6861 1,6713	,3063 4,1808 1,3583
Jelen van a munkaerőpiacon	n.s.		
Munkanélküli	n.s.		
Jelen van a tőkepiacon	,3882 3,1781 1,4744		
Szubjektív osztályhelyzet: felső és középosztály (referencia: alsó osztály)	,9211 12,7331 2,5119		
Szubjektív osztályhelyzet: alsó középosztály (referencia: alsó osztály)	,3726 2,1081 1,4515		
Szubjektív osztályhelyzet: munkásosztály (referencia: alsó osztály)	,0437 ,0347 1,0447		
Személyes jövedelem	8,89E-06 7,4133 1,0000		
Normaszegő magatartás		-,4656 11,2045 ,6277	
Mi védi az ember érdekeit legjobban: állam, intézmények (referencia: az egyén maga)		,3530 3,9069 1,4233	
Mi védi az ember érdekeit legjobban: család (referencia: az egyén maga)		,6678 19,4339 1,9500	

TANULMÁNYOK

Változó	1. modell B Wald Exp(B)	2. modell B Wald Exp(B)	3. modell B Wald Exp(B)
Bízik az emberekben általában		,4037 7,7416 1,4973	
Bízik az intézményekben		,5451 14,4071 1,7247	
Biztonsághiányt érzékel		-1,2659 34,5276 ,2820	
Vannak barátai		,6411 13,1802 1,8985	
Iskola: legf. 8 általános (referencia: diploma)			-,9064 13,5853 ,4040
Iskola: Szakmunkásképző (referencia: diploma)			-,9915 15,5611 ,3710
Iskola: Középiskola (referencia: diploma)			-,6887 7,9492 ,5022
Van számítógépük			,7084 17,9539 2,0308
Konstans	-,7730 5,8880	n.s.	,6574 4,4296
Helyesen besorolt esetek aránya (%)	71%	72%	70%
-2LL	1678	1483	1721
Modell chi négyzet	119	185	101
Pszeudo R négyzet	8%	13%	7%

6. Kontextuális tényezők hatása

Kutatásunkban kontextuális hatások elemzésére is sor került. Azt kívántuk megvizsgálni, hogy a válaszolók lakóhelyét jellemző anyagi és társadalmi viszonyok mennyiben befolyásolják közérzetüket. A kontextuális változók a megkérdezettek lakóhelyét jellemző települési, illetve megyei szintű adatokat tartalmaznak. Az adatok forrása egyrészt a KSH Tstar állománya, másrészt a kutatás alapjául szolgáló minta. A kontextuális hatásokat mérő modell három településszintű, valamint egy megyei szintű változót tartalmaz. Az első változó a kérdezett lakóhelyének anyagi infrastrukturális viszonyait jellemzi, és a

házi orvosok, a mozielőadások, a nonprofit szervezetek, valamint a távbeszélő vonalak száma alapján értékeli az adott települést.³ A kompozit változó értékeinek meghatározásakor természetesen kiküszöböltük az egyes tényezők esetében használt, eltérő mértékegységek okozta problémát, és minden mutató esetében az átlagos értéktől való relatív eltérést vettük alapul.

A másik kontextuális változó a településen jelen lévő bizonytalanságérzetet próbálja mérni. A változó egyes értékeinek forrásául a kutatás mintájában található, településszintre aggregált, egyéni adatok szolgálnak.

A harmadik kontextuális változó a kérdezetteknek a környezetük segítőkészségéről alkotott véleménye településszintre való aggregálásának eredményeként született. A megyei szintű változó az életminőséget mérő Emberi Fejlődés Indexének megyékre kiszámolt értékeit tartalmazza.⁴ Az index a gazdaság teljesítménye, az egészségi állapot és az iskolázottság mutatószámait veszi figyelembe.

Az elégedettségre vonatkozó attitűdök kialakításában viszonylag csekély szerepe van az általunk vizsgált kontextuális szintű változóknak.⁵ A modell illeszkedése mérsékelt, és az egyes változók önálló hatása sem erős. A települési infrastruktúra egyáltalán nem hat az elégedettségi attitűdökre, és a segítőkészség hiányára panaszkodók aránya sem mutat szignifikáns kapcsolatot a függő változóval. Mindazonáltal a biztonsághiányt érzékelők településszintű aránya ebben a részmodellben érzékelhetően befolyásolja a válaszolók elégedettségét. Nem teljesen elhanyagolható, bár nem szignifikáns a megyei szintű objektív életminőség hatása sem.

³ Ez a változó – szemben a többi tényezővel – a szó szigorúan statisztikai értelmében nem tekinthető kontextuális változónak (vö.: Iversen, 1991). A szó szűkebb értelmében ugyanis csak olyan tényezőt tekinthetünk annak, amely a vonatkozó egyéni adatok aggregálásából keletkezik. (Például, hogy hogyan befolyásolja egy diák tanulmányi eredményeit az osztályátlag alakulása.) Tanulmányunkban a kontextuális tényezők tágabb értelmezését használjuk, mely magában foglalja a makroszintű strukturális változókat is.

⁴ A Human Development Index mutatóját a 90-es évektől használja az ENSZ az országok és régiók közötti fejlettségbeli eltérések finomabb elemzésére. A hazai megyei szintű arányszámokra vonatkozó kalkulációkat Husz Ildikó végezte. (Husz, 2002)

⁵ A kontextuális változók oksági modellekbe illesztésére többféle eljárást alkalmazhatunk. Tanulmányunkban – ahogy a többi változó esetében is – a legegyszerűbb, lineáris összefüggések meglétét feltételeztük. Továbbá az ún. abszolút hatásokra alapozott modellt alkalmaztuk, amely mellett véleményünk szerint tartalmi megfontolások szólnak (vö.: Iversen, 1991).

TANULMÁNYOK

Az étellel való elégedettség logisztikus regressziós modellje (A kontextuális változókból összeállított modell)

Változó	B	S. E.	Wald	Sig	Exp(B)
Születési év	,0106	,0030	12,2926	,0005	1,0107
Nem: férfi	,3931	,1066	13,5877	,0002	1,4815
Település			10,9005	,0123	
Település: Budapest (referencia: község)	-,2355	,5008	,2212	,6382	,7902
Település: megyei jogú város (referencia: község)	,4489	,3262	1,8946	,1687	1,5666
Település: város (referencia: község)	,4444	,1559	8,1255	,0044	1,5595
Települési infrastruktúra	-,0110	,0342	,1027	,7486	,9891
Biztonsághiányt érzékelők aránya a településen	-,3255	,4527	8,5728	,0034	,2657
Emberek nem segítőkészek: településátlag	-,2314	,2041	1,2863	,2567	,7934
Megyei Human Development Index	4,1361	2,6245	2,4836	,1150	62,5586
Konstans	-2,0400	1,8994	1,1536	,2828	

Helyesen besorolt esetek: 59%, -2LL: 2002, Modell chi négyzet: 58, Pseudo R négyzet: 4%

Talán némileg erősebbnek mondható a kontextuális változóknak a válaszadók boldogságról kinyilvánított attitűdjére gyakorolt hatása. A települési infrastruktúra általunk mért indikátora ugyanakkor ebben a modellben sem szignifikáns. Ezúttal a másik attitűdváltozó hatása bizonyult szignifikánsnak. Minél inkább segítőkészek gondolják környezetüket a településen, a válaszadó annál nagyobb eséllyel vallja boldognak magát. Erős a hatása továbbá a megyei szinten mért életminőségnek. Aki olyan régióban él, ahol az iskolázottsági, jövedelmi és egészségügyi mutatók kedvezőbbek, az hajlamosabb boldogabbnak érezni magát.

*A boldogság logisztikus regressziós modellje.
(A kontextuális változókból összeállított modell)*

Változó	B	S. E.	Wald	Sig	Exp(B)
Születési év	,0158	,0033	23,3443	,0000	1,0160
Nem: férfi	,3670	,1176	9,7436	,0018	1,4433
Település	X	X	21,4265	,0001	X
Település: Budapest (referencia: község)	-1,0789	,5650	3,6468	,0562	,3400

Változó	B	S. E.	Wald	Sig	Exp(B)
Település: megyei jogú város (referencia: község)	,3518	,3613	,9485	,3301	1,4217
Település: város (referencia: község)	,5535	,1726	10,2898	,0013	1,7394
Települési infrastruktúra	–,0280	,0385	,5301	,4666	,9724
Biztonsághiányt érzékelők aránya a településen	–,6266	,5112	1,5023	,2203	,5344
Emberek nem segítőkészek: településsátlag	–,5633	,2250	6,2667	,0123	,5694
Megyei Human Development Index	10,0377	2,9690	11,4303	,0007	22871,6750
Konstans	–4,6278	2,1158	4,7843	,0287	X

Helyesen besorolt esetek: 70%, –2LL: 1750, Modell chi négyzet: 76, Pszeudo R négyzet: 5%

7. Összegzés: az integrált modellek

Az iméntiekben tárgyalt regressziós elemzések során elsősorban az egyes erőforrástípusok relatív fontosságát tudtuk vizsgálni. Az egyes változók pontos szerepére vonatkozóan nem tehattünk határozott állításokat, hiszen az egyes változók között meglévő kapcsolatok miatt az egy erőforrástípusra koncentráló modellek óhatatlanul tartalmazták a modellben nem szereplő változók hatásait is. Példának okáért a kulturális erőforrások szerepét tárgyaló modellben az iskolai végzettség mért hatása bizonyára magában foglalja az iskolázottságtól nem független jövedelem szerepét is. A három változócsoporthatásának szeparált vizsgálatára azért volt szükség, hogy világosabban láthassuk az erőforrástípusok, illetve a kontextuális tényezők relatív szerepét.

Mindazonáltal az egyes változók egyéni hatásait és a tekintetbe vehető tényezők együttesének magyarázó erejét csak integrált modellek segítségével tudjuk vizsgálni. E célból állítottunk össze egy-egy átfogó modellt, mind az elégedettség, mind a boldogság esélyét meghatározó tényezők elemzése céljából. A modellek a kontrollváltozók mellett mind a három erőforrástípus indikátorait, továbbá a kontextuális változókat is tartalmazzák.

Az elégedettség esélyét magyarázó LOGIT-modell jól illeszkedik az adatokhoz, ha figyelembe vesszük, hogy attitűdök magyarázatáról van szó. A pszeudó R-négyzet értéke 20 százalék körüli, a helyesen besorolt esetek aránya pedig 70 százalék.

A regressziós becslés eredményei szerint a figyelembe vett településszintű kontextuális tényezők egyike sem játszik érdemi szerepet az egyéni elégedettség szintjének meghatározásában. Ugyanakkor a me-

gyei szinten mért életminőség hatása az integrált modellben szignifikánsnak bizonyult.

Az ún. kontrollváltozók közül az életkor és a kérdezett lakóhelyének típusa befolyásolja érdemi módon az elégedettség esélyét. Az adatok megerősítik a korábban bemutatott, részleges modellek eredményeit, miszerint a fiatalabbak átlagosan nagyobb arányban érzik elégedettnek magukat. A falvak lakóit tekintve referenciának, a kisebb városokban élők nagyobb eséllyel, a fővárosiak ellenben kisebb valószínűséggel érzik magukat elégedettnek.

Az anyagi erőforrásokot tekintve az elégedettség esélyét érdemben a kérdezett szubjektív osztályhelyezete befolyásolja. A várakozásoknak megfelelően a magasabb státusúak nyilatkoznak nagyobb arányban úgy, hogy elégedettek életükkel. Az integrált modell eredményei ugyanakkor azt mutatják, hogy az objektív jövedelmi, vagyoni és munkaerőpiaci helyzet nem játszik érdemi szerepet az elégedettség szintjének meghatározásában. Különösen figyelemreméltó, hogy a munkanélküliség ténye nincs szignifikáns hatással arra, hogy valaki elégedettnek vallja magát vagy sem.

A társadalmi erőforrások közé sorolt tényezők közül azoknak a hatása mutatkozott szignifikánsnak, melyek esetében felmerül, hogy kapcsolatuk az elégedettséggel nem valódi oksági reláció. A regressziós becslés eredményei alapján elégedetlenebbek azok, akik szerint az érvényesüléshez a normák áthágására van szükség. Ugyanakkor nagyobb eséllyel elégedettek azok a válaszadók, akik általában bíznak az emberekben, az intézményekben, továbbá nem számoltak be biztonsághiánnyal kapcsolatos félelmekről. Nem mutatkozott szignifikánsnak azonban az a két tényező, mely közvetlenebb módon próbálja mérni a társadalmi erőforrások jellegét. Így nem gyakorol érdemi hatást az elégedettségre az, hogy bevallása szerint rendelkezik-e barátokkal a válaszadó, és az sem, hogy szerinte problémák esetén elsősorban saját maga, családja vagy más intézmény képes megvédeni érdekeit.

Az összes változót tartalmazó modell eredményei azt mutatják, hogy a kulturális erőforrások általunk választott két indikátora közül az iskolai végzettség önálló befolyása nem jelentős. Úgy tűnik, hogy a kulturális erőforrások hatását mérő, szeparált modellben valójában a státus vagy az egyéb tényezők befolyása mutatkozott meg az iskolai végzettség ott regisztrált szignifikáns hatásában. Ez nem jelenti azt, hogy a képzettség nem nyújthat olyan erőforrásokat, amelyek a státusra gyakorolt hatásukon túlmenően közvetlenül is képesek segíteni az egyéneket problémáik megoldásában. Az azonban egyértelmű, hogy az iskolázottság mérésére általunk alkalmazott skála nem képes a kulturális tőke szóban forgó különbségeinek kimutatására. Éppen ezért fontos, hogy a másik, általunk alkalmazott indikátor hatása szignifikánsnak bizonyult. Úgy tűnik, a személyi számítógép birtoklása olyan erőforrások jelenlétét jelzi, melyek az anyagi lehetőségektől és a társadalmi környezettől függetlenül is képesek hozzájárulni az egyé-

ni elégedettséghez. Az persze ebben az esetben sem zárható ki, hogy az anyagi erőforrások szükségszerűen tökéletlen mérése miatt válhat szignifikánssá egy olyan változó hatása, amely kétségtelenül kapcsolatban áll a háztartások anyagi helyzetével is.

Figyelembe véve a szóban forgó elégedettségi kérdés attitűdjellegét, az integrált modellbe illesztett változók együttes hatása jelentősnek mondható. A kérdésre adott válaszokat teljes mértékben nem dominálják az alig mérhető idioszinkratikus tényezők, így körülhatárolható jó néhány olyan társadalmi-demográfiai tényező, amely meghatározza az elégedettségre vonatkozó attitűdöket.

Az integrált modell regressziós becslése azt mutatja, hogy minden kétséget kizáróan elsősorban a személyes státus játszik szerepet az elégedettség meghatározásában. A társadalmi, illetve kulturális tőke befolyása kimutatható, ám korántsem olyan egyértelműen, mint a materiális tényezők szerepe. Figyelemre méltó, hogy míg egyéni szinten sem az iskolázottság, sem a jövedelmi helyzet hatása nem mutatkozott szignifikánssá, a szóban forgó tényezők megyei szintű mutatóit tartalmazó index érdemi befolyást gyakorol az elégedettséggel kapcsolatos attitűdökre.

*Az étellel való elégedettség logisztikus regressziós modellje.
(A szignifikánsnak bizonyuló változókból összeállított szintetizáló modell)*

Változó	B	S. E.	Wald	Sig	Exp(B)
Nem: férfi	,2522	,1257	4,0250	,0448	1,2868
Születési év	,0067	,0037	3,1899	,0741	1,0067
Település			16,0604	,0011	
Település: Budapest (referencia: község)	-1,0534	,4276	6,0685	,0138	,3488
Település: megyei jogú város (referencia: község)	,0994	,1847	,2897	,5904	1,1045
Település: város (referencia: község)	,4839	,1582	9,3587	,0022	1,6224
Szubjektív osztályhelyzet			61,9142	,0000	
Szubjektív osztályhelyzet: felső és középosztály (referencia: alsó osztály)	1,4935	,2959	25,4821	,0000	4,4525
Szubjektív osztályhelyzet: alsó középosztály (referencia: alsó osztály)	,7322	,2990	5,9977	,0143	2,0797
Szubjektív osztályhelyzet: munkásosztály (referencia: alsó osztály)	,3423	,2850	1,4424	,2298	1,4081
Normaszegő magatartás	-,4494	,1315	11,6747	,0006	,6380
Bízik az emberekben általában	,3339	,1329	6,3142	,0120	1,3964

TANULMÁNYOK

Változó	B	S. E.	Wald	Sig	Exp(B)
Bízik az intézményekben	,4741	,1315	12,9992	,0003	1,6066
Biztonsághiányt érzékel	-1,3542	,1722	61,8569	,0000	,2582
Van számítógépük	,5642	,1533	13,5500	,0002	1,7580
Megyei Human Development Index	5,4063	2,7703	3,8083	,0510	222,8026
Konstans	-3,9067	1,8173	4,6211	,0316	

Helyesen besorolt esetek: 70%, -2LL: 1554, Modell chi négyzet: 309, Pszeudo R négyzet: 20%

A kérdezettek boldogságra vonatkozó állításait magyarázó integrált modell regressziós becslése azt mutatja, hogy a szóban forgó attitűd meghatározásában többségében ugyanazok a tényezők játszanak érdemi szerepet, mint az elégedettség kialakításában. Néhány szembevető különbség azonban ráirányítja a figyelmet a két attitűd jellege közötti különbségekre.

A boldogságra vonatkozó változó magyarázó modelljének illeszkedése aránylatnyival rosszabbnak tűnik, mint az elégedettségé. Ez azt jelzi, hogy az attitűdök társadalmi-demográfiai tényezők által megmagyarázható része valószínűleg kisebb, mint az elégedettség esetében.

A kontrollváltozóként modellbe illesztett tényezők közül ebben az esetben is az életkor és a település típusa játszik jelentős szerepet a függő változó értékének meghatározásában. Az adatok azt mutatják, hogy a fiatalok nem csupán elégedettebbek, de boldogabbnak is érzik magukat, mint az idősebbek. Továbbá: a községekben élőkhez képest a kisvárosiak boldogabbnak, a fővárosiak pedig boldogtalanabbnak vallják magukat.

Az anyagi erőforrások indikátorai közül a szubjektív osztályhelyzet mellett a személyes jövedelem hatása is szignifikánsnak bizonyult. Ez utal a szubjektív jólétet mérő két attitűd közötti egyik különbségre, miszerint az elégedettség nagyobb mértékben alapulhat az egyén relatív teljesítményének megítélésén.

A társadalmi erőforrásokhoz kapcsolt változók szerepe eltér az elégedettség, illetve a boldogság esetében. Az általános bizalmat mérő változó a boldogságot magyarázó modellben is szignifikáns, ugyanakkor a társas kapcsolatok jellegét mérő tényezők is érdemi hatást gyakorolnak a szóban forgó attitűdre. Akik arról számoltak be, hogy nincsenek barátaik, nagyobb eséllyel érzik magukat boldogtalanabbnak, mint a barátokkal rendelkező válaszadók. Akik úgy vélik, hogy nemcsak önmagukra támaszkodhatnak, és családjuk vagy egyéb intézmények képesek megvédeni őket, boldogabbnak mondták magukat a kutatás során. A boldogságra vonatkozó attitűdök kialakításában tehát a társadalmi erőforrásokhoz közvetlenebbül kapcsolható tényezők is részt vesznek. A társadalmi tőke jelentősebb szerepére utal-

nak a kontextuális változókra vonatkozó eredmények is. Azok a válaszadók, akik olyan településen élnek, ahol jobb a települési infrastruktúra, és olyan megyében, ahol magasabb az életszínvonal, nagyobb eséllyel érzik magukat boldognak.

A kulturális erőforrásokhoz köthető két változó közül ebben az esetben is a személyi számítógép birtoklásának kérdése bizonyult válaszokat befolyásoló tényezőnek. Az iskolai végzettség hatása a boldogság magyarázó modelljében sem szignifikáns.

*A boldogságra vonatkozó attitűd logisztikus regressziós modellje.
(A szignifikánsnak bizonyuló változókból összeállított szintetizáló modell)*

Változók	B	S. E.	Wald	Sig	Exp(B)
Születési év	,0100	,0042	5,7062	,0169	1,0100
Település			25,4532	,0000	
Település: Budapest (referencia: község)	-1,2188	,6297	3,7454	,0530	,2956
Település: megyei jogú város (referencia: község)	,4934	,4002	1,5202	,2176	1,6379
Település: város (referencia: község)	,6881	,1905	13,0535	,0003	1,9899
Szubjektív osztályhelyzet			13,3316	,0040	
Szubjektív osztályhelyzet: felső és középosztály (referencia: alsó osztály)	,7137	,2874	6,1663	,0130	2,0415
Szubjektív osztályhelyzet: alsó középosztály (referencia: alsó osztály)	,2927	,2846	1,0577	,3037	1,3400
Szubjektív osztályhelyzet: munkásosztály (referencia: alsó osztály)	,1000	,2619	,1458	,7026	1,1052
Személyes jövedelem	7,92E-06	3,053E-06	6,7264	,0095	1,0000
Normaszegő magatartás	-,4649	,1436	10,4756	,0012	,6282
Mi védi az ember érdekeit legjobban: állam, intézmények (referencia: az egyén maga)	,3019	,1832	2,7160	,0993	1,3524
Mi védi az ember érdekeit legjobban: család (referencia: az egyén maga)	,6008	,1564	14,7502	,0001	1,8235
Bíz az embereken általában	,3076	,1498	4,2197	,0400	1,3602

TANULMÁNYOK

Változók	B	S. E.	Wald	Sig	Exp(B)
Bízik az intézményekben	,5167	,1481	12,1671	,0005	1,6765
Biztonsághiányt érzékel	-1,1289	,2193	26,5046	,0000	,3234
Vannak barátai	,5182	,1841	7,9239	,0049	1,6790
Van számítógépük	,3961	,1822	4,7277	,0297	1,4861
Települési infrastruktúra	-,0779	,0428	3,3076	,0690	,9250
Megyei Human Development Index	12,3673	3,2761	14,2505	,0002	235001,62
Konstans	-8,0601	2,1344	14,2608	,0002	

Helyesen besorolt esetek: 73%, -2LL: 1409, Modell chi négyzet:230, Pszeudo R négyzet: 16%

Empirikus vizsgálataink során kísérletet tettünk arra, hogy becsüljük néhány társadalmi-demográfiai tényező szubjektív jólétre gyakorolt hatását. A felmérés során az elégedettségre és a boldogságra vonatkozóan tettünk fel kérdéseket. A magyarázatkísérletek során azt teszteltük, hogy milyen módon járulnak hozzá a szubjektív jólét növeléséhez az anyagi, a társadalmi és a kulturális erőforrások. A LOGIT-modellek segítségével végzett becslések azt mutatják, hogy a három erőforrástípus és néhány további, kontrollváltozóként beillesztett társadalmi-demográfiai tényező együttesen jelentős szerepet játszanak az elégedettségre és a boldogságra vonatkozó attitűdök kialakításában. Az adatok arra utalnak, hogy az elégedettség esetében ez az együttes hatás nagyobb, azaz ezt az attitűdöt kevésbé lehet visszavezetni teljesen egyedi tényezők hatásaira, mint a boldogságot. További fontos tanulsága elemzésünknek, hogy az anyagi viszonyok jelentős befolyással rendelkeznek a szubjektív jólét kialakításában. Lényeges különbség mutatkozik azonban a két attitűd között a társadalmi erőforrások szerepét tekintve. A boldogság meghatározásában egyértelműbb szerepet játszik a szolidaritás alapú, közvetlen kapcsolatokban megjelenő társadalmi tőke.

A településszintű változók hatása a szubjektív jólétre természetesen nem lehet olyan erős, mint az egyén piaci és társadalmi adottságaié, illetve a kognitív és affektív orientációié. Ilyen irányú első vizsgálati eredményeink azonban arra utalnak, hogy a környezeti hatások – tehát hogy a településen mennyire segítőkészek az emberek, s mennyire érzik magukat biztonságban – szignifikáns pozitív kapcsolatban állnak az egyéni boldogsággal és elégedettséggel. Különösen érdekesek azok az eredmények, melyek szerint az egyén környezetére jellemző, átlagos életminőség érdemi befolyást gyakorol az egyén szubjektív jólétére.

Irodalom

- Andorka R. (1996): Elégedetlenség. In: Sik E.–Tóth I. Gy. (szerk.) Társadalmi páternoszter. Magyar Háztartás Panel Műhelytanulmányok, 7. k., Bp. Tárki
- Argyl M. (1999): Causes and Correlates of Happiness, in: Kahneman et al eds. pp. 353–373.
- Berger-Schmitt R.–H.H. Noll (2000): Conceptual Framework and Structure of a European System of Social Indicators. ZUMA, Mannheim
- Diener E.–E. M. Suh–S. Oishi (1997): Recent findings on subjective well being, in: Indian Journal of Clinical Psychology
- Diener E.–E. M. Suh (1999): National Differences in Subjective Well-being, in: Kahneman et al eds. pp. 434–450.
- Hegedűs R. (2001): Szubjektív társadalmi indikátorok – szelektív áttekintés a téma irodalmából. Szociológiai Szemle (2): 58–71.
- Husz I. (2002): Regionális különbségek Magyarországon, kísérlet a területi különbségek bemutatására az emberi fejlődés indexe alapján, in: Lengyel Gy. (szerk.), 77–85.
- Inglehart, R. (1990): Culture Shift in Advanced Industrial Society. Princeton, N. J., Princeton U. P.
- Inglehart, R. (1999): Trust, well-being and democracy. In: M. Warren (ed.) Democracy and Trust, New York and Cambridge: Cambridge Univ. Press
- Inglehart, R. – H.-D. Klingemann (2000): Genes, culture and happiness. In Diener, Ed – Eunkook Suh (eds.): Subjective well-being across cultures. Cambridge MA: MIT Press
- Iversen, G. R. (1991): Contextual Analysis. Quantitative Applications in the Social Sciences 81. Sage, Newbury Park, London, New Delhi.
- Kahneman D.–E. Diener–N. Schwartz (eds) (1999): Well-being: The Foundations of Hedonic Psychology, Russel Sage Foundation, NY,
- Lengyel Gy.–Hegedűs R. (2002): A szubjektív jólét objektív tényezői nemzetközi összehasonlításban, in: Lengyel Gy. (szerk.), 87–103.
- Lengyel Gy. (szerk.) (2002): Indikátorok és elemzések. Műhelytanulmányok a társadalmi jelzőszámok témaköréből. Bp., BKÁE.
- Schwartz, S. H.–G. Melech (2000): National Differences in Micro and Macro Worry: Social, Economic, and Cultural Explanations, in: Diener E. and E. M. Suh (eds): Culture and Subjective Well-being. MIT, Cambr. MA, London, pp. 219–256.
- Scitovsky T. (1990): Az örömtelen gazdaság: Gazdaságlélektani alapvetések. Bp.: Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Sen, A. (1995 (1992)): Inequality Reexamined. Oxford. U.P., Oxford.
- Sen, A. (2001(1993)): Capability and Well-Being. In: Nussbaum N.C.–A. Sen (eds.) The Quality of Life. Oxford, Oxford U.P. pp. 30–53.
- Triandis, H.T. (2000): Cultural Syndromes and Subjective Well-being, in: Diener E.–E. M. Suh (eds), Culture and Subjective Well-being. MIT, Cambr. MA, London pp. 13–36
- Veenhoven, R. (1996): Developments in satisfaction-research. Social Indicators Research, 37: 1–46

MICHAEL LITTLEWOOD¹

A nyugdíjpolitika megjavításáról

Nyugdíj – itt az ideje a felnövekedésnek. A The Economist című gazdasági lapban 2002. február 16-án ezzel a címmel jelent meg egy tanulmány a nyugdíjpolitika egy jól ismert megoldásával kapcsolatban. A szerző írásában ezzel a koncepcióval vitatkozik.

A fejlett világ kormányainak szembe kell nézniük azzal a kihívással, melyet a kincstár számára a lakosság elöregedése jelent. A legtöbb kormány számot vet ezzel a kihívással, így az erre vonatkozó megállapításokat itt nem kell megismételnem. Bár a kihívást világosan látják, mégis kevés kormány akad, amely racionálisan vizsgálná ennek következményeit. Legtöbbször a különböző kérdésekre adott válaszok ad hoc intézkedések sorozatában öltenek testet, melyek nélkülözik az összefüggő filozófiát vagy az értelmes gazdasági megfontolásokat. Mindez a jövőben a politika instabilitását vonja maga után.

A zavar következik:

- annak a nyilvánvaló szükségességéből, hogy feladják a korábbi, igen nagyvonalúan meghatározott nyugdíjígéreteket annak ellenére, hogy ezek nyilvánvaló „jogosultságokhoz” kapcsolódnak;
- a kormányok adóemelési képességének korlátaiból, amelyekkel akkor szembesülnek, amikor forrásokat igyekeznek teremteni az idősök támogatásához és más rászorulóknak szükségleteinek kielégítéséhez;
- az olyan fogalmakból, mint az „igazságosság”, „önsegély”, „jó-lét”, „generációk közötti egyenlőség”;
- a magánmegtakarítások alacsony szintjéből, és a nyilvánvaló törekvésből, hogy a jövőbeni nyugdíjjövedelem vonatkozásában az érintettek az „államtól függjenek”;
- a választott tisztségviselők vonakodásából, hogy ezeket a kérdéseket megosszák a választókkal.

¹ Michael Littlewood foglalkoztatási szakértő Új-Zélandon, és a következő tevékenységeket végezte az elmúlt években:

- 1990-ben tagja volt egy miniszterelnöki bizottságnak, mely a hozzájárulásokhoz kötött ellátásokkal foglalkozott;
- tagja az új-zélandi nyugdíjellátásokkal foglalkozó munkacsoportnak, 1991–92-ben;
- szerzője a *How to Create a Competitive Market in Pensions – the International Lessons* (Hogyan hozunk létre verseny-piacot a nyugdíjrendszerben – Nemzetközi tanulságok) c. könyvnek, melyet az Institute of Economic Affairs jelentetett meg Londonban, 1998-ban.

Cikkemben válaszolni szeretnék arra a visszatetsző módra, ahogyan az Economist² című folyóirat tágyalta az Egyesült Királyság nyugdíjügyeit. Itt is beleestek az egyszerű „ad hocizmus” csapdájába. Egyetértek azzal, hogy nekünk (és ezen a fejlett világot értem) meg kell változtatnunk azt, amit teszünk, és ahogyan tesszük. Végig kell gondolnunk, hogy milyen újai lehetségesek a népesség előregedése miatt várható fiskális nyomás megoldásának.

Bár az Economist következtetései³ szerint minden rossz, amit csinálunk, de szerintem ez nem igaz. A járulékfizetéshez nem kötött, előre meghatározott ellátásról szóló ígéretnek nem szükségszerűen rosszak. Másrészt a meghatározott hozzájáruláson alapuló rendszerek nem szükségszerűen jók. Ha az alternatív stratégiák kidolgozásakor ezt a fekete-fehér szemléletet alkalmazzuk, akkor óhatatlanul figyelmen kívül hagyunk néhány fontos alapelvet. Ráadásul az ilyesféle szemlélet a vélemények szükségtelen polarizációjának veszélyét is hordozza. A szélsőséges véleményekben nehezebb tartós konszenzusra jutni, mint az eredeti véleményeltérésekben. Ez utóbbit általában meg lehet oldani kutatáson alapuló vitákkal, amit viszont a politikai opportunisták inkább szeretnek elkerülni.

Tehát melyek a valódi problémák, és hogyan lehetne megoldani ezeket?

Megtakarítás = befektetés = növekedés?

Az első és legfontosabb kérdés, hogy ha az országainkban egyre kisebb a dolgozók aránya a gazdaságilag inaktív nyugdíjasokéhoz képest, akkor gazdaságainknak gyorsabban kell növekedniük, és hatékonyabbnak kell lenniük, mint ma. A nyugdíjasoknak javakra van szükségük a megélhetéshez. Tehát minél több lesz a nyugdíjas a jövőben, a javak annál nagyobb tömegére lesz szükségük. Ez a tény olyan elvárásokat fog támasztani a gazdasággal szemben, amelyeket csak akkor lehet teljesíteni, ha meggyőzzük a dolgozókat, adják fel az ugyanezekre a javakra vonatkozó saját igényüket. Ha a dolgozó népesség nem akar lemondani (a szavazatok pedig sokat érnek a demokráciában), vagy a növekedés nem elégséges ahhoz, hogy kielégítsük az idősök szükségleteit, akkor a nyugdíjasok járandóságát kell csökkenteni. Ez azt jelenti, hogy a nyugdíjak reálértékének csökkennie kell. A nyugdíjas tehát nem jut hozzá a korábbi mértékben a megélhetéséhez szükséges javakhoz. Nos, ez a lehetőség valószínűleg nem túl vonzó a számukra.

Ha tehát a jövőben problémáink támadnak, gyorsabban kell növekednünk, mint most. Minden, amit teszünk idősödő népességünk ér-

² Pensions: Time to Grow Up. (Nyugdíj – Itt az ideje a felnövekedésnek) The Economist, 16 February 2002.

³ Lényege, hogy amire az országnak szüksége van, az mindenképp a kötelező, meghatározott hozzájáruláshoz kötött, tőkefedezettel rendelkező nyugdíjrendszer, és kevesebb előre meghatározott nagyságú, felosztó-kirovó vagy tőkefedezet nélküli ellátás.

dekében, feltételezi, hogy előbb megválaszoljuk a kérdést: „Miképp fogja ez segíteni, hogy jobban növekedjen a gazdaság, mint eddig?” Ami ezután következik, az már csak a gazdasági torta így vagy úgy való felszeleteléséről szól, valamint arról, hogy kinek van hatalma a szeletek nagyságának meghatározására. Végző soron ez már nem a politikusokon múlik.

Megoldja-e ezt a problémát az anyagi javaknak – például nyugdíj-pénztári keretekben elvégzett – megtakarítása? Nem tudjuk, de a válasz meglepő módon az, hogy „nagy valószínűséggel nem”. Sőt, ez még a probléma részévé is válhat (harcok a szelet nagyságának meghatározásáért). A legjobb válasz, amivel a közgazdászok előálltak, úgy tűnik, az, hogy az emberek akkor kezdenek el megtakarítani, amikor a növekedés elkezdődik. Más szóval: miközben a megtakarítás jó elgondolás, úgy tűnik, nem sok összefüggés van az anyagi javak megtakarítása, a beruházás és a növekedés között.

Tehát, ha az országodban elkezdenek arról beszélni, hogy elő kell segíteni, sőt esetleg ki kell kényszeríteni, hogy az állampolgárok „jól” takarékoskodjanak és „elismert” intézményekben helyezték el a pénzüket, akkor fel kell vetni néhány kérdést. Például ilyeneket: Miképp segíti ez a növekedést? Az emberek valóban többet fognak megtakarítani? (A válasz nem szükségszerűen egyértelmű.) Vannak-e olyan módok, amelyekkel a gazdaság hatékony növekedését inkább elő lehetne segíteni? ⁴ Miért nem lehet meghagyni az embereknek a jogot, hogy maguk hozzák meg a megtakarításaikkal és befektetéseikkel kapcsolatos döntéseket? Politikai döntéshozóink valóban tudják, hogy mit csinálnak? Hol vannak az erre vonatkozó bizonyítékok? Miért nem válaszoljuk meg mindezeket a kérdéseket, mielőtt döntést hoznánk?

Az egyetlen központi és közös kérdés a növekedés – minden lap aljára, amely a nyugdíjjövedelmekkel kapcsolatos politikáról szól, oda kellene írni, hogy „Az egyetlen dolog, ami valóban számít, az a növekedés – szóval, gondoljuk át, hogyan fogja ez elősegíteni a gazdaság növekedését!”

Jóléti kérdések

A népesség elöregedésével kapcsolatos vitában ezek után el kell különíteni a jóléttel kapcsolatos kérdéseket az egyéb ügyektől. Lehet, hogy takarékoskodnunk kell, és a takarékoság elősegíti a növekedést, de a jóléttel kapcsolatos kérdéseknek elsőbbséget kell kapniuk a vita következő részében. Nincs okvetlenül összefüggés a magánellátás és a jólét között (ami magába foglalja a kérdést, hogy miképp kezeljük az időseket, akik nem képesek önmagukról gondoskodni). A keresőknek a megtakarításra kényszerítése esetleg csökkenti a jövőbeni terhet,

⁴ Ha ily módon tágítjuk a kérdések körét, a válaszok között szerepelhetnek olyan, növekedést elősegítő stratégiák, mint például a privatizáció, az adócsökkentés, az oktatási rendszer javítása, az állampolgárok segítése vállalkozások létrehozásában, az infrastruktúra mint az utak, a vízellátás, a telekommunikáció stb. javítása.

de nem szükségszerűen (erre Ausztrália a példa). Helyettesítheti a jövőbeni jóléti ellátást (mint Chilében) azoknak a szerencséseknek az esetében, akik eleget tudnak megtakarítani, de közben döntés születik, mely szerint az univerzális, alátámasztott jóléti kötelezettségek második helyre szorulnak. Íme, így történik ez.

Állami vagy magán? Meghatározott ellátás vagy meghatározott hozzájárulás? Tőkefedezeti vagy nem tőkefedezeti?

Minden nyugdíjellátási rendszerben (függetlenül attól, hogy egy-összegű kifizetésről vagy életjáradékról; állami vagy magánellátásról; tőkefedezeti vagy nem tőkefedezeti rendszerről; meghatározott ellátásról vagy meghatározott hozzájárulásról van-e szó) a költség az, amit a rendszer végül ellátásként kifizet. Lényegtelen, hogy hogyan határozzuk meg az ellátást, ki fizet érte vagy mikor, illetve hogyan fizetnek érte – a „költség = ellátás” szabály mindenképpen érvényesül. Ha egy ország számára előreláthatóan elfogadhatatlan terhet fog jelenteni a jövőben a népesség elöregedése, akkor nem csökkenthetjük a holnapi gazdaságra nehezedő terhet – ha ezt döntjük el – anélkül, hogy csökkentenénk a (magán- és/vagy állami) nyugdíjjövedelmeket. Ebben a tekintetben nem számít, hogy a nyugdíj állami vagy magánpénztári, tőkefedezeti vagy felosztó-kirovó. Tehát mindenekelőtt az ellátásokra kell koncentrálni. Ha egyszer döntést hoztunk az ellátás sajátosságairól, akkor megnézhetjük a hosszú távú költségeket, és azt, hogy ezek miképp oszthatók el mind időben, mind pedig azon csoportok között, amelyek fizetni fogják. Ha nem tetszik az eredmény, a megbeszélés visszavisz bennünket az ellátással kapcsolatos kérdésekhez.

Szerintem bármely országban (legyen az fejlett vagy nem) a következő kérdéseket kellene megtárgyalni, a következő sorrendben:

1. *Üres lap*: Először egy pillanatra tegyük félre, hogy mit csinálna Ön a „nyugdíjjövedelemmel” és az időseknek szóló, egyéb támogatásokkal. Egy üres lappal kezdjük (de a jelen kérdéseire vissza fogunk térni később). El kell döntenünk, mit kívánnánk a ma munkába lépőknek, ha szabad kezet kapnánk. Ez az ellátások tervezésének „zöldmezős” megközelítése.

2. *1. szint*⁵: Egy országnak el kell döntenie, hogy mit kell tennie a „nem tehetős” vagy „nem eléggé tehetős” (bármit is jelentsen ez az Ön országában) állampolgárokkal, amikor ésszerűen már nem várha-

⁵ Inkább nevezném a nyugdíjjövedelem komponenseit „szinteknek”, mint – a tradicionálisabb kifejezéssel – „pilléreknek”. Ugyanis az emberek döntéseiket az egyes szintekre építik, mégpedig egymás után. Így az „1. szint” az univerzális jóléti ellátás, amit az állam biztosít, és mely megalapoz minden magándöntést; a „2. szint” a foglalkoztatáson alapuló ellátás, ami lehet államilag működtetett (USA, Franciaország, Szingapúr); államilag előírt (Chile, Ausztrália) vagy magán; a „3. szint” minden más, és minden esetben magán és sohasem kötelező.

tó, hogy dolgozzanak. Nem számít, hogy ez miért történt: lehet, hogy a hosszú élet, az egészségkárosodás, a válás, a munkanélküliség vagy egyszerűen a megtakarítás hiánya, sőt az önhiba miatt. Ez utóbbiak az úgynevezett „ingyenélők”, akik miatt az emberek gyakran aggódnak. Mindazonáltal a mai demokráciákban túl késő azon aggódni, hogy miért nincs az idős embereknek elegendő jövedelmük a megélhetéshez – akkor is van egy szavazatuk. Jóléti államainkban az 1. szintről szóló vitákban csak az az egy kérdés érdekes, hogy nincs elegendő. Nem büntethetjük meg a bármely korú szegényeket azzal, hogy hagyjuk éhezni őket. Ők (és támogatóik) mind szavazók. Mindig kell lennie egy 1. szintnek, bármit is akarunk tenni a többi nyugdíj-jövedelemmel kapcsolatos kérdéssel.

Tehát mikor kell a nyugdíjrendszer első szintjét létrehozni? Mekkora kell lennie? Ki kaphatja? Mikor kell megszüntetni? Hogyan kell védeni az inflációtól? Milyen alapon akarjuk ezt a nyugdíjat fizetni az embereknek: családi állapot, foglalkoztatási előzmények, jövedelemszint, hozzájárulás fizetése vagy ehelyett a szükségletek alapján? Nem gondolom, hogy ezt az alapnyugdíjat olyan embereknek kellene fizetni, akiknek nincs „szükségük” rá (és meg kell határozni, hogy mit jelent a „szükség”), de az Ön országa másképp is határozhat.

A megbeszélésnek ezen a pontján nem kerülhető ki a kérdés, hogy a kormány és/vagy az állampolgárok mit tesznek az idős emberek egészségügyi és lakásügyi problémáinak megoldásáért. Ezek a kérdések befolyásolják a nyugdíj minimálisan szükségesnek tekintett összegét, azaz, hogy mekkora összeget tekintünk elégségesnek az „elfogadható” életvitel megalapozásához.

3. *Az 1. szint finanszírozása:* Azt gondolom, hogy az univerzális megalapozó 1. szintnek a felosztó-kirovó rendszerben kell működnie. Egyszerűen olcsóbb és hatékonyabb ilyen módon működtetni. Emiatt ne kötődjön valamiféle előfinanszírozáshoz vagy eszmei tőkefedezet-höz, se meghatározott hozzájáruláshoz (mint az Egyesült Királyságban). Ehelyett a mindenkori adóbevételekből kell finanszírozni (mint Ausztráliában), ahol a gazdagok többet fizetnek, mint a szegények. Ez azt jelenti, hogy ugyanazoknak a rendszeres számvevőszéki ellenőrzéseknek vetik majd alá, mint az egyéb, például a honvédelemre, az oktatásra vagy a munkanélküliség kezelésére szánt kormánykiadásokat⁶. A költségeket megfelelően szerepeltetni kell az államháztartási kiadások között, és rendszeresen felül kell vizsgálni.

Tisztességes, hihető és hosszú távú adatokkal kell rendelkezniük, hogy mindenki értse a felmerülő problémákat, a költségeket és várható eredményeket, amikor megállapodik az 1. szint finanszírozásáról.

4. *2. és 3. szint:* Ha az ország megállapodásra jutott az 1. szinttel

⁶ A felülvizsgálatnak tudatosítania kell azt a hosszú távú szerepet, amit az 1. szint játszik az állampolgároknak a nyugdíjuk megtervezésével kapcsolatos döntéseiben. Az 1. szint költségbeszámolójának ezért hosszú távú szemlélettel kell készülnie – 50 év a jó cél (inkább, mint a legközelebbi választás éve).

kapcsolatos jóléti kötelezettségekről, szerintem meglehetősen nehéz átlátni, hogy milyen dolga van még az államnak azokban a döntésekben, melyeket az állampolgárok hoznak a magánmegtakarításaikkal és nyugdíjukkal kapcsolatban. Az országnak ehelyett hátra kell lépnie, és hagynia, hogy a munkaadók és egyének eldöntsék, mit akarnak csinálni a 2. szinttel (foglalkoztatáshoz kötött ellátás), és a 3. szinttel (minden más ellátás) kapcsolatban. Az Ön országa dönthet másképp is, de miért ne hagynánk az embereket dönteni a saját nyugdíjukkal összefüggő kérdésekben? Még úgy is dönthetnek, hogy felépítenek egy vállalkozást, kifizetik a tartozásaikat vagy képzésben vesznek részt (képzettség = magasabb jövedelem = nagyobb képesség önmaguk ellátására).

Az „el a kezekkel” megközelítés a 2. és 3. szinttel kapcsolatban a következőket jelentheti:

- megszabadulást a drága, torzító, hatástalan, egyenlőtlen adókedvezményektől, melyekkel a magánmegtakarításokat szokták segíteni;⁷
- tartózkodást a drága, beavatkozó, kényszerítő megtakarítási rendszerektől (Chile, Ausztrália, Szingapúr)⁸;
- a magánpénztárak megtakarításokkal kapcsolatos beszámolási kötelezettségének szigorításával az állam „fogyasztóvédelmi” szerepének erősítését;
- az állam információs és oktatási szerepének erősítését, annak érdekében, hogy az állampolgárok tudják, hová kell fordulniuk segítségért, és milyen kérdéseket kell feltenniük.

A megtakarítás az időskorra jó ötlet, de nem látom át, hogy miért kellene a közpolitikának az ösztönözésen vagy kötelező magánellátáson keresztül azt az üzenetet küldenie az állampolgároknak, hogy az „ekkor” megtakarítás jó, míg „az ilyen kevés” rossz; a megtakarítás ilyen típusa „jó”, míg a másik típus „kevésbé jó”; hogy „most” kell megtakarítani és nem „később”. Az állampolgároknak maguknak kell meghozniuk saját preferenciáik szerint ezeket a döntéseket. Szükségük lehet némi segítségre, hogy megértsék a kapcsolódó kérdéseket, de ezen túl nehéz átlátni, hogy miképp járulhatna hozzá az állam a döntésükhöz.

Hajlamos vagyok bízni az emberek ítélőképességében azzal kap-

⁷ Nem láttam még senkit, aki képes lett volna bemutatni, hogy az adókedvezmény valóban növelte volna a megtakarítást (ha ez a célja) vagy javította volna a megtakarítás minőségét (ha ez lett volna az alternatív cél). Ezek biztosan érdekében állnak a gazdagoknak, és módosítják a megtakarítással kapcsolatos döntéseket. Magas költségük miatt a tőlük való megszabadulás segíthet egy ország jövőbeni fiskális dilemmáinak megoldásában. Írországban az adókedvezmény nagyjából ugyanannyiba kerül, mint a nyugdíjrendszer 1. szintje. Ausztráliában az adókedvezmény az 1. szint költségeinek 60%-át teszi ki (2001/02).

⁸ A kikényszerített magánmegtakarítás mellett szóló egyetlen érv az, hogy csökkenti vagy kiváltja az államnak az 1. szinttel kapcsolatos kötelezettségeit (mint Chilében). Ebben az esetben ez valóban pusztán időzítési és költségelosztási kérdés. Azt gondolom, hogy jobb, ha az állam teljesíti a jóléti kötelezettségeit akkor és ott, ahol és amikor azok felmerülnek, és hagyja az állampolgárokat és munkaadókat meghozni a saját döntéseiket megtakarításaikkal és beruházásaikkal kapcsolatban a jóléti stratégia ezen kontextusán belül.

csolatban, hogy mit csináljanak a saját pénzüikkel. Azt gondolom, hogy összességükben ezek a döntések többet használhatnak az országnak (magasabb növekedést tudnak elősegíteni), mint az eddig említett, egyéb lehetőségek. Nem hiszem, hogy a politikusok jobban tudnák, hogy én mit csináljak a megtakarított pénzzel, mint én magam. Bár lehet, hogy az Ön országának politikusai jobbak, mint a mieink.

5. *Átmenet:* Ha az Ön országa eldöntötte, hogy mit kíván a most munkába lépőknek, akkor el kell határozni, hogy milyen út vezet inentől odáig. A legtöbb beszélgetés, amit láttam (beleértve ebben az Economist áttekintését is) inkább az átmenetről szól, semmint a végcélról. A következő kérdések fogják meghatározni az átmenet sebességét:

- fiskális korlátok;
- az állampolgárok jelenlegi elvárásai és jelenlegi tervei;
- a lehetőségekről szóló vita minősége.

Az átmeneti periódusnak olyan hosszúnak kell lennie, amennyire csak lehetséges, és körülbelül 2015-től túlnyomórészt a pénzügyi helyzet vagy inkább a pénzhiány fogja irányítani. A hosszú átmenet „jó dolog”. Ez azért van, mert az állampolgárok magánmegtakarítási formáikat a jelen helyzetben hozzák létre, és sok időbe kerül, amíg azok értelmesen megváltoznak. Jó lenne, ha az új szabályok csak a most munkába lépőkre vonatkoznának, de a fejlett országokat érő kihívások nagy valószínűséggel nem engedik meg ezt a luxust.

6. *Konszenzus:* Az Ön országában a fenti kérdésekkel kapcsolatban konszenzusra kell jutni. Ez általában más döntéshozási módokat kíván meg, mint amelyek tradicionálisan szokásosak a legtöbb nyugati demokrácia polarizált politikai környezetében.

Ennek a konszenzusnak a részeként meg kell állapodni abban, hogy az eredményeket rendszeresen (mondjuk ötévenként) felülvizsgálják, megállapítandó, hogy a dolgok az elvárt irányban mennek-e. Ezt inkább köztestületi vizsgálat során kell tisztázni, semmint politikai folyamatban. Ezért nem vezetheti ezt politikus, vagy ami még rosszabb, a kormány. A rendszeres felülvizsgálat valószínű eredménye a bizalom épülése. Ezek csökkentik a politikai megalkuvás lehetőségét, és javítják a politikai következményekről szóló későbbi viták minőségét. Ezek mind „jó dolgok”.

Az általam javasolt megközelítés azt jelenti, hogy a kormányok olyasmit csinálnak, ami jó dolgokhoz vezet, illetve amit tenniük kell, és minden mást ráhagynak a különböző munkaerő- és pénzpiacokra, amelyek azt jobban csinálják. Minden más megközelítés kevésbé optimális eredményt fog hozni a növekedés területén.

Következtetésként...

A nyugdíj nagy, komplex, kényes és nagyon drága tárgy. Mindazonáltal – ahogy gyakran megtörténik – ha a problémákat kezelhető, kisebb részekre tördeljük, úgy könnyebb ezeket átlátni és megoldani. A központi téma a növekedés kérdése.

Bármi is legyen a kimenetel az Ön országában, ha az általam felvázolt keretben folyik a vita, mindenki jobban fogja érteni a kérdéseket, a válaszok nagy valószínűséggel évtizedekig érvényesek maradnak, és akkor Önnek nem kell kibírnia azt, amit mi a vezetőinktől elviseltünk itt Új-Zélandon az elmúlt harminc évben.

Ha a kikényszerített megtakarítást államilag elismert, adókedvezményel támogatott pénzügyi eredmények formájában – amit az Economist láthatóan előnyben részesít – egyszerűen hozzáadjuk a legtöbb ország jelenlegi nyugdíjrendszeréhez, ez biztosan nem fogja megoldani a demográfiai gondokat. Nagy valószínűséggel nem segíti elő a jelenleginél nagyobb növekedést, tehát egyszerűen nem eléggé jó.

Fordította Kozma Judit

DIÓSI PÁL

Törésvonalak

(Életvezetési törekvések értéktartalmú eszközei, fontosságuk eltérő megítélése tanuló és dolgozó fiatalok körében)

Az utóbbi néhány évben gyakran találkozom azzal a véleménnyel, hogy a rendszerváltást követően az ifjúság középosztályosodott. Eleinte az ifjúságkutatásban aktívan részt vevő vagy az ilyen kutatási eredmények iránt érdeklődő kutatók tanácskozásain, konferenciáin. Később a fiatalok helyzetéről megismert eredményeket munkájuk megalapozásához alkalmazni kívánó, de kutatással aktívan nem foglalkozó gyakorló szakemberek (könyvtárosok, közművelődésben dolgozók, segítő szervezetek munkatársai) is hallhattak a középosztályosodást tényként kezelő állásponttól. Bizonyító érvként olyan adatokat ismerhettünk meg, amelyek a számítógép használat, az internet hozzáférés és a mobiltelefon tulajdon (pontos szóhasználat szerint: „ellátottság”) emelkedő arányaira hivatkoztak.

Úgy vélem, hogy a gyakran kulturális fogyasztásnak nevezett jelenségcsoporthoz fenti összetevői, de más elemei sem jelzik meggyőzően a középosztályba tartozást. Szkepszisem egyik forrása a kulturális javak birtoklásának, használatának megítéléséhez kapcsolódik. A „kulturális fogyasztás” kifejezés ugyanis egybemossa a kulturális és más termékek megszerzésének, használatának alapvető különbségét. A piacon elérhető javak mindegyikéről elmondhatjuk, hogy megszerzésük fogyasztási aktus, de birtokbavételük és használatuk nyomán sajátos kulturális minőségek, esetleg új kulturális értékek (döntően a kulturális javak esetében) jönnek létre. Másféle termékek használata is kultúrateremtő hatású lehet. Ezek esetében többnyire indokoltnak látom a „fogyasztás” kifejezést, míg a kulturális javak kapcsán éppen a kultúrateremtő mozzanat sikkad el, amikor használatukat fogyasztásnak tekintjük. Úgy vélem, hogy a kulturális termékek létrehozásának, hozzáférhetővé tételének egyre inkább piacosodó körülményeit elfogadva, gondolkodásbeli slendriánságból használjuk (használják!) egyre gyakrabban a kulturális fogyasztás kifejezést. Ha egyszer a kultúra is árucikk, akkor használata ugyanúgy fogyasztás, mint bármely más, a piacon beszerezhető árucikké. Ez a logika éppen azt fedi el, hogy a

kultúra nem átlagos mosópor, forintban kifejezett fehérítő hatása nem az elemi szálak között, hanem magatartásunkban fejt ki hatását.

Másfelől az „elégé sok” vagy a „korábbinál több” számítógépet, internet-kapcsolatot, esetleg mobiltelefont használók mindezt többféleképpen tehetik. Beléphetnek velük a „tudás alapú társadalom” előszobájába, eljuthatnak belső termeibe, mondjuk a washingtoni Kongresszusi Könyvtár katalógusába, de azt is megtehetik, hogy egy társalgó oldalon, egy kellően bombázónak vagy macsónak vélt ismeretlenről „privit” kérnek, mert „ismizni” szeretnének vele. Mindenesetre a tárgyak birtoklása vagy a szolgáltatások használata egyikre sem garancia, miközben bármelyikre lehetőséget adhatnak. Egy jó kis középosztályosodást semmi esetre sem feltételeznék a még oly korszerű termékekkel jól, jobban vagy még jobban „ellátott” állapot alapján. Döntően azért nem, mert a tárgyak birtoklása mit sem mond tulajdonosaik életvezetési törekvéseiről, a céljaik elérésére alkalmasnak ítélt eszközökről, de még arról sem, hogy megfogalmazzanak-e ilyen törekvéseket vagy nem nagyon gondolják, hogy életük egyik-másik szegmensében módjukban áll aktívan befolyásolni a történéseket.

Utoljára hagytam azokat a tapasztalatokat, amelyek a DIÓDATA 1998 és 2001 közötti empirikus kutatásaiban ellentmondani látszanak a középosztályosodó ifjúság tételének. Ifjúságkutatási programjaink között három olyan felvétel volt, amelyekben egyéb témák mellett a megkérdezettek törekvéseit és a hozzájuk rendelhető eszközöket más-más szempontból vizsgáltuk. Eredményeinket (az adott kutatások további tapasztalataival összhangban) korábban már elemeztem. Most arra törekszem, hogy egy új rendezőelv szerint azokról a választóvonalakról beszéljek, amelyek a fiatalok különböző csoportjai között húzódnak. A kiválasztott eredmények mindegyikét érteni véltem eredeti kontextusukban, ám azt gondolom, hogy olyan tapasztalat-együttest képeznek, amelyet egészében is célszerű végiggondolni. Lehetséges, hogy összetartozásuk csak számomra kézenfekvő, de annyira egybehangzanak, hogy inkább elfogadom együttesük enyémtől eltérő értelmezését, mint különállásukat.

Az 1998. és az 1999. évi felvételekből

A 14–20 év közötti fiatalokról 1998-ban célzott, négyszázas mintán (a Kapocs Ifjúsági Önszolgálat klienseinek iskoláiban és két ifjúsági szórakozóhelyen) végeztünk kutatást, majd egy évvel később 1000 személyes reprezentatív budapesti mintán.

A sikeres felnőttől kialakított elképzeléseket azzal az előfeltevéssel kérdeztük, hogy a fiatalok válasza a „sikeres felnőtt” szűrőjén át a kívánatos célokról adnak képet. A célok elérésére alkalmasnak ítélt eszközöket személyesre hegyezve kérdeztük: „Mit tehetsz azért, hogy sikeres felnőtt lehess?” Eredményeink azt mutatják, hogy egyik fel-

MAGYAR VALÓSÁG

vételben sem jelentett gondot a válaszadás, és az eszközökre irányuló kérdésben gyakran éltek a felkínált, több válasz lehetőségével.

Azt lehet sikeres felnőttnek tekinteni... (% , N = 1000, ill. 400)

	1999	1998
akinek egzisztenciája, bankbetétje, saját háza van, aki gazdagon él	24	19
akinek rendezett családi háttere van, normális családi életet él	20	20
akinek biztos munkahelye, jövedelmező állása van aki eléri a céljait, megvalósítja, amit akar	18	15
akinek külső rangjelzései (akit ismernek, végzettsége, kapcsolatai stb.) vannak	12	17
aki elégedetten él (őszinte magával, boldog, élvezi az életét stb.)	11	5
aki szereti a munkáját, élvezi, amit csinál	5	12
egyéb válaszok	5	5
nem tud válaszolni	3	5
Σ	2	2
	100	100

A célok sorozatának cezúrával elválasztott, első sávja mindkét felvételben a külső és a belső biztonság, stabilitás két-két mozzanatát tartalmazza. Olyan kívánságokat, amelyek az ember legrégebbi igényeihez kapcsolódnak. Kezdetben elsősorban a természeti fenyegetettséggel, majd mind gyakrabban a társadalomból érkező fenyegetésekkel szemben fogalmaztuk meg a biztonság igényét. Napjainkban, amikor a lehetséges veszteségeknek és persze a nyereségeknek szinte nincsenek korlátai, a biztonság iránti vágyat eléggé értelmes törekvésnek tartom. Bauer Béla az Ifjúság 2000 kutatás másodelemzése kapcsán úgy látja, hogy a rendszerváltás nyomán a fiatalok 18 százaléka sorolható a „nyertesek”, és 43 százaléka pedig a „vesztesek” körébe. Úgy gondolom, hogy a stabilitás igen erős igényét nem csak a mélyen gyökerező, biztonság iránti vágy táplálja, de az a bizonytalanságokkal terhelt történelmi pillanat is, amelyet valamennyien átélünk Magyarországon.

A „sikeres felnőttel” körülírt célokat nagyfokú konszenzus jellemzi, a célokhoz rendelt eszközökről viszont éles töréssel megosztott álláspontokat ismertünk meg:

Milyen eszközökkel lehet sikeres felnőtté válni? (% , N = 1000, ill. 400)

	1999	1998
Iskolai tanulás (javítom az iskolai eredményeimet, tovább tanulok stb.)	81	80
Jó állást, pénzt szerezni (jól kell keresni, legyen jó állásom a megélhetéshez)	27	40
Kapcsolatok, barátságok kiépítése, ápolása (gondozom a kapcsolataimat, széles baráti körben mozgok)	13	22
Családi, párkapcsolati háttérrel teremteni (pénzes pasira találjak, jó magánéleti háttérrel biztosítok, olyan párom legyen, aki mellett nyugalomban élhetek)	12	19
A saját szabályok betartása (kitartó leszek, végigcsinálom azt, amit elkezdtem)	9	14
Okulni, példákat követni (információt gyűjtök, figyelek a többiek véleményére, elfogadom a segítséget, okulok anyám életéből)	5	13
Általános emelkedettségek (elszántsággal, higgyek önmagamban, helytálok ott, ahova kerülök, fejlesztem magam)	21	23
Egyéb, besorolhatatlan válaszok (sport-, zenei sikerek, ha tudom a célokat stb.)	14	10
Nem tudott válaszolni	3	1
Σ	185	222

A válaszok sorában a cezúrával elválasztott első két elem mindkét kutatásban meghatározta az alkalmasnak tartott eszközök sorozatát. Domináns súlyú a „tanulás” és jelentős a „jó állás, pénzszerzés”. A további eszközök eltérő arányokkal, de lényegesen ritkábban fordultak elő a két felvétel során megkérdezettek válaszaiban.

A sorozatot uraló tanulás megítélésekor a budapesti felvételen a belső pesti régióban élők, a legidősebbek és a már dolgozó fiatalok álláspontjait mind nagyobb távolság választja el társaik vélekedéseitől.

1. ábra A tanulást tekintő használható eszköznek, alminták, életkor és gazdasági aktivitás szerint

A második helyen talált „jó állás, pénzszerzés” esetében az iskolatípus és az életkor mentén azt láttuk, hogy azokban a csoportokban, amelyeknek tagjai számára az elhelyezkedés a leginkább kézzelfogható közelségű (tehát a szakmunkástanulók és a 18–20 év közöttiek), az álláspontok közel kerülnek a már dolgozó fiatalok válaszaihoz.

A jó állás, pénzszerzés használható eszköz, iskolatípus, életkor és gazdasági aktivitás szerint (% , N = 777, 981 és 950 a három változó esetében)

	%		%		%
szakmunkásképző	44	14–15 év	27	tanul	26
szakközépiskola	23	16–17 év	23	dolgozik	39
gimnázium	23	18–20 év	31	Σ	27
egyetem, főiskola	25	Σ	25		
Σ	25				

A kapcsolatépítést–kapcsolattartást legritkábban a szakmát tanuló fiatalok tekintették használható eszköznek, a felsőfokon tanulók felé haladva ennek mind nagyobb szerepet tulajdonítottak. Úgy gondolom, ezt a főiskolások, egyetemi hallgatók azért ítélték alkalmas eszköznek, mert hozott, illetve felgyülemelő kapcsolati tőkájukat reálisan tartják céljaik elérését szolgáló eszköznek.

A kapcsolatépítést, kapcsolattartást említi használható eszköznek, iskolatípus szerint (% , N = 777)

szakmunkásképző	4
szakközépiskola	12
gimnázium	15
egyetem, főiskola	19
Σ	13

Mindkét felvételünkben úgy találtuk, hogy a saját szabályok követését elsősorban azok tekintik célszerű eszköznek, akik a belső biztonságot igénylik. A külső biztonság és a rangjelzések eléréséhez sem a reprezentatív felvételben, sem a korábbi célvizsgálatban nem rendelték ilyen súllyal azt, ha valaki önmagához szeretne hú maradni. Mintha úgy látnák, gyengébbek az elveiből kevésbé engedő ember esélyei, mint azé, aki alkalmazkodóbb:

2. ábra A saját szabályok követésének használhatósága, az igények szerint (1999. év, %, N = 950)

3. ábra A saját szabályok követésének használhatósága, az igények szerint (1998. év, %, N = 373)

A 2001. évi felvételtől

A fiatalok egy másik szegmensében, a 18–29 év közöttiek körében készült a két évvel későbbi, reprezentatív zuglói kutatásunk. A 600 személyes felvételen megkérdezettek harmada tanuló volt, szinte valamennyien felsőoktatási intézményben. A többieknél feltehetjük az aktuális munkára, munkahely- vagy szakmaváltoztatási szándékra vonatkozó kérdéseinket.

1. táblázat *Tanul-e valamit, foglalkozás vagy munkahely változtatási szándékai szerint* (% , N = 417)

	tanul	nem tanul	Σ
változtatna	28	72	100
nem változtatna	20	80	100
Σ	22	78	100

A nem tanulók körében a helyzetük változtatására törekvők és az ezzel elégedettek között praktikusán nem láttunk eltérést abban, hogy tanulnak-e valamit vagy sem. Az igen közeli adatok azt jelzik, hogy a változtatásra törekvőknek nem egészen egyharmada jutott el addig, hogy munkaerő piaci pozícióját tanulás révén megváltoztathatja. Az átfogó kép mögötti részletek átláthatóvá teszik, hogy a foglalkozás mentén nem minden csoportjukat jellemzi egyformán a most látott

passzivitás. Vannak bizakodóbb és szinte teljesen lemondó alcsoportok is a változtatni kívánók között:

4. ábra *Tanul-e valamit, foglalkozás szerint (N = 124, %)*

Foglalkozás szerint viszont a munkaerőpiacon nehezebb helyzetűek lényegesen kisebb súllyal tanulnak, mint a többi csoportok tagjai. Úgy gondolom, elsősorban azok körében gyakoribb a tanulás, akik ettől reálisan várhatják helyzetük megerősítését, esetleg javítását. Ugyanakkor a különböző fizikai foglalkozásúak és az eddig nem dolgozó fiatalok kevésbé látják, mivel is válhatna javukra a tanulás. Eddigi iskolai pályafutásuk meglehetősen nehéz helyzetbe juttatta őket, miért is gondolnák, hogy valamely képzési forma eddigi tanulmányaiknál hatékonyabb lehet számukra.

A tanulókkal a továbbtanulás vagy a munkahelyszerzés eszközeinek fontosságát mérlegeltettük. A többiek közül pedig a foglalkozás- vagy állásváltóztatásra (esetleg állásvállalásra) törekvőkkel az e célokhoz kapcsolható, azonos tartalmú eszközök fontosságát kértük megítélni.

A foglalkozás vagy állásváltóztatás eszközeinek fontosság indexe (N = soronként változó, x)

	n	x
1. szerencsésnek kell lennie	122	3,40
2. sokféle ismeretséget kell kialakítania	123	3,22
3. nyelvet kell tanulnia	122	3,16
4. több szakmai tapasztalatra van szüksége	121	3,14
5. új szaktudást kell elsajátítania	121	2,99
6. befolyásos pártfogókat kell találnia	120	2,89
7. alkalmazkodnia kell leendő főnökeihez	120	2,88

A dolgozók körében azt láttuk, hogy elsősorban a szerencsét, majd az ismeretségeket tekintik kiemelkedő fontosságúnak és három ismerethez, tudáshoz kapcsolódó eszközeiről vélekedtek úgy, hogy ezek kevésbé fontosak céljaik elérése érdekében.

A tanulók esetében egészen más képpel talákoztunk. Válaszaikban a nyelvtudás és az ismeretek vezetnek az eszközök fontosságáról kialakult skálát, míg a szerencsét és az ismeretségeket hátrébb sorolták:

*A továbbtanulás vagy munkahely szerzés eszközeinek fontosság indexe
(N = 177, x)*

	n	x	fontosság index a dolgozók ítéleteiben	eltérés a dolgozók ítéletétől
1. nyelvet kell tanulnia	177	3,81	3,16	+ 0,65
2. elegendő ismeretet kell elsajátítania	177	3,66	2,99	+ 0,67
3. szerencsésnek kell lennie	177	3,66	3,40	+ 0,22
4. szakmai gyakorlatot kell szereznie	177	3,51	3,14	+ 0,37
5. sokféle ismeretséget kell kialakítania	177	3,46	3,22	+ 0,24
6. alkalmazkodónak kell lennie	177	3,19	2,88	+ 0,31
7. befolyásos pártfogókat kell találnia	177	2,94	2,89	+ 0,05

Együttvéve úgy látom, hogy a tanulók körében tudás alapú ítéletalkotás elemei rajzolódni látnak ki, a többiekénél pedig látszólag fatalista álláspont körvonalazódik. Azt már láttuk, hogy a dolgozók ítéletei összhangban állnak magatartásukkal. A foglalkozás- illetve munkahely-változtatási terveket megfogalmazók ugyanúgy elvették tanulásukat, mint azok, akik nem terveznek változtatást munkaerő piaci pozíciójukban.

Végül a dolgozók válaszai nyomán első, illetve utolsó helyen talált eszközök foglalkozás szerint eltérő megítélését kell áttekintenünk. Az oszlopdiagramok jól érzékeltetik, hogy az átlagértékek – mint oly sok más alkalommal – ebben az esetben is elfedik a sajátos csoport különvéleményeket. A vezető helyre rangsorolt „szerencse” fontossága kapcsán az álláspontok így alakultak:

5. ábra A „szerencsésnek kell lennie” fontossága, foglalkozás szerint (N = 122, x)

A munkaerőpiacon jobb kilátású vezetők–értelmiségiek és az önállóak kevésbé tekintik fontosnak a szerencsét, mint az e piacon újabban igencsak leértékelt szakképzetlen fizikai foglalkozásúak vagy azok, akiknek még egyáltalán nem volt munkahelyük. Ez utóbbi csoportok álláspontjai alapos helyzetismeretről tanúskodnak, hiszen képzetlenül vagy munkanélküliként csak kiadós szerencse segítségével változtathatnak helyzetükön.

Az eszközök sorában legkevésbé fontosnak ítélt „alkalmazkodás” kapcsán a sajátos csoporttítelek megértéséhez azt kell belátnunk, hogy a különböző foglalkozásúak esetében más-más fokú szakmai kompetenciával számolhatunk. E téren a szakmunkásokat az önállóakhoz és a vezetőkhez, értelmiségiekhez hasonlóan mesterségük dolgaiban felkészültnek tekinthetjük.

6. ábra Az „alkalmazkodnia kell leendő főnökeihez” fontossága, foglalkozás szerint (N = 120, x)

A szaktudással és az önállósággal felvértezett alcsoportokban a trendhez képest is elutasítással fogadott „alkalmazkodást” a náluk rosszabb pozíciójú csoportokban rendre fontosabbnak tekintették.

A dolgozók ítéleteiben legfontosabb „szerencse” és a legkevésbé fontosnak tartott „alkalmazkodás” foglalkozás szerint eltérő megítélése alapján korántsem fatalista ítéletekről kell beszélnünk, hanem helyzetük és esélyeik eltéréseivel összhangban álló, „realista” látásmódot ismertünk meg.

Úgy gondolom, a kutatásainkból most kiemelt mozzanatok úgy kapcsolódnak egymáshoz, hogy a tanulmányaikat eltérő módon befejező fiatalok jelentős esélykülönbséggel lépnek be a munkaerőpiacra, kilátásaikat és korrekciós lehetőségeiket e különbségek alapján ítélik meg. A „vesztések” és „nyertesek” csoportjait elválasztó távolság az érintettek számára kétségessé teszi, hogy a vesztéseknek vannak-e korrekciós lehetőségeik. Ítéleteiket és gyakorlatukat ugyan lokális kutatásokban vizsgáltuk, mégis arra hajlok, hogy inkább erőteljes szegregációról kell beszélnünk, mintsem társadalmilag jelentős terjedelmű átjárási lehetőségekről.

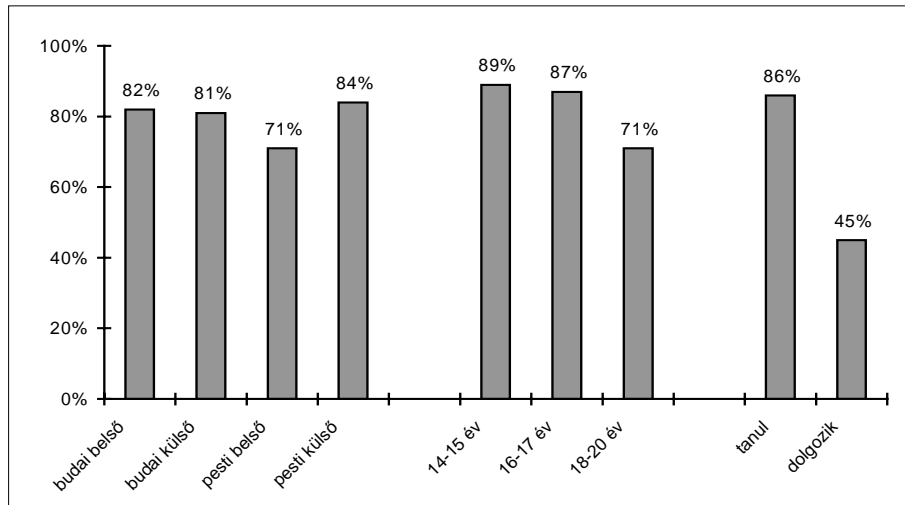
Záró berzenkedés

Kereskedelmi televíziós társaságok nemrég tettek pontot többhónapos aktualitássá vált műsorfolyamaik végére. Reality show programjaikban nem csak milliommossá válhattak a közönség kedvencei, de többen címlapfotó-megállapodás, első lemezajánlat, szerkesztő riporter állás,

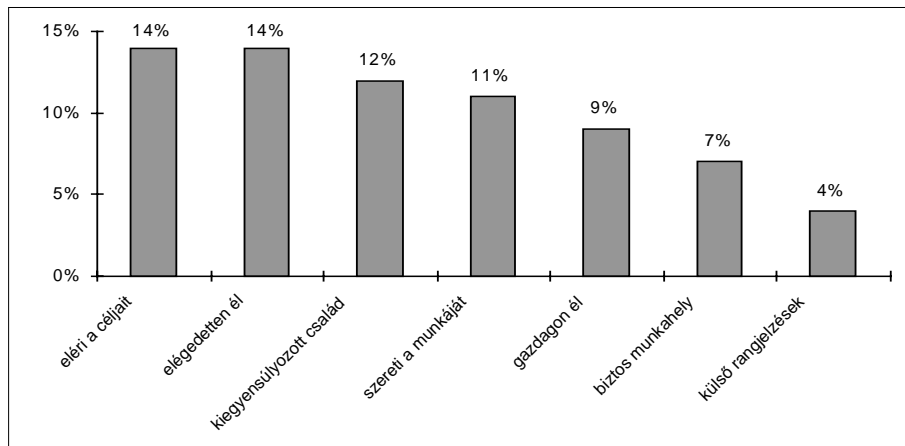
szinkronszínészi szerződés boldog tulajdonosai lettek. Néhányukat esetleg viszontlátjuk, amint a többfunkciójú fogpasztát, vagy esetleg az „akár sok százalékkal több ragyogást, puhaságot” ígérő sampont kínálják számunkra. A sort ki-ki tetszése és tapasztalatai szerint folytathatja. Nem kell felfedeznünk a kanálban a horpadást, hogy előre jelezzük legtöbbjük várható pályafutását. Megrágják és kiköpik őket a mindig új arcokat igénylő kereskedelmi információhordozók. Valószínűleg gyorsan, hiszen a nézőszám, példányszám stb. kergetése közben szinte mindenkit gyorsan elhasználnak. Ettől még nem kellene berzenkednem, természetükből fakad, számolhatnak vele a szerencsés érintettek is.

Attól a modelltől viszont, amit mindezzel kimondatlanul is a fiatalok százezrei számára kínálnak, kinek-kinek vérmérséklete szerint összeszorulhat a szíve vagy az ökle. Nekem inkább az öklöm, de ez még szigorúan véve magánügy. Azt már semmiképp sem tartom magánügynek, hogy e programok nyomán sok-sok fiatal gondolhatja: elég az infrakamerás kukucska-bukucska valóságterjesztését vagy bármely más „nagy dobást” vállalni, ha egyszer s mindenkorra sínre kívánják tenni életüket. Úgy lehetnek befutók, hogy vetés nélkül aratnak. Az életésélyeiket javító eszközök sorában amúgy is megjelenő szerencse-faktort értékelik fel, és ezzel akarva-akaratlanul bénító hatásúak. A bizonytalan környezetben a valószerűtlent teszik fix ponttá, ezzel okoznak felmérhetetlen károkat.

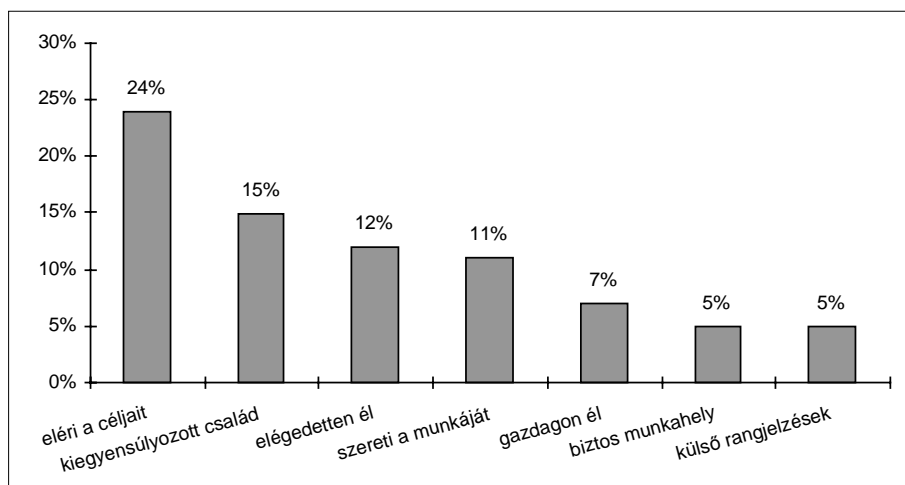
Diosi l bra

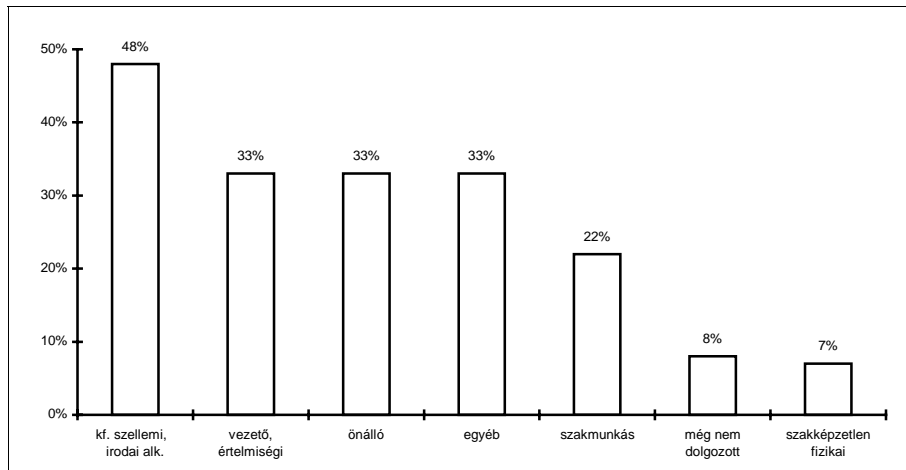
2. bra

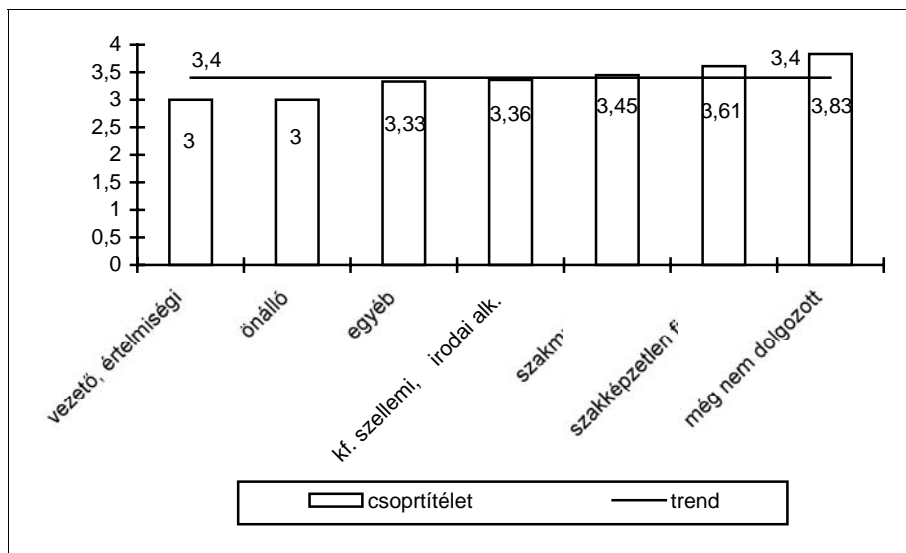
3. bra

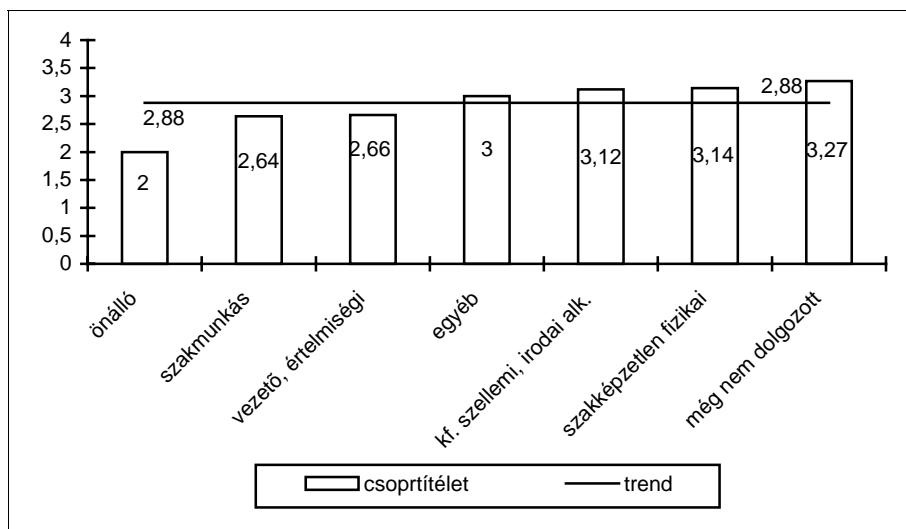
4.ábra

5.ábra

6.ábra

LIGETI GYÖRGY–MÁRTON IZABELLA

A szülők és az iskola

A 2001–2002-es tanévben az Oktatási Jogok Biztosának Hivatala megbízásából országos szociológiai vizsgálatot végeztünk, mely a szülők jogainak érvényesülését, a szülők közoktatással kapcsolatos kötelezettségeinek teljesítését, valamint a köteleességszegések okait volt hivatva feltárni. A kutatásról készült beszámoló teljes terjedelmében megrendelőnknel olvasható el, jelen írásunkban csak szemelvényeket közlünk belőle, melyek azonban egymással összefüggenek, s igen kicsiny terjedelmük ellenére is rávilágítanak arra a társadalmi problémakötegre, mely a közoktatás és a szülők kapcsolatának vizsgálatakor kerül felszínre. Lényegesnek tartjuk a bevezetőben megköszönni a Hivatal támogatása mellett Aáry-Tamás Lajosnak az oktatási jogok biztosának azt a szakmai szabadságot, amelyet megrendelőként számunkra a vizsgálat egész ideje alatt biztosított.

Vizsgálatunk irányát a tételes jogszabályok¹ jelölték ki, a közoktatás világában részt vevő szülők jogainak érvényesülését és kötelességeinek teljesítését mégis szélesebb társadalmi keretben helyeztük el. Munkánk során lépten-nyomon szembetaláltuk magunkat a korábbi (legtöbbször kiváló) szociológiai kutatások által már feltárt, napjainkban is létező oktatási-társadalmi problémákkal, melyeket a szülői jogok dimenziójába elhelyezve hozzásegíthetnek olyan gyakorlatok kialakulásához és tömegessé válásához, melyek minden iskolahasználó számára elviselhetőbbé (és nem utolsó sorban értelmessé) teheti az oktatási intézményben eltöltött éveket.

Noha a Közoktatási Törvény számos paragrafusa jelöli ki a szülői jogok és kötelezettségek keretét, úgy tűnik, *három olyan terület van*, melyek a leginkább érintik az iskola polgárait – diákokat, szülőket és pedagógusokat egyaránt. Ezek: a szabad iskolaválasztás, az önszerveződés jogai, s mindezek háttérében a harmadik, egyben legfontosabb, a szülő tájékoztatáshoz való joga áll. Korábbi (diákjogi) vizsgálatunkhoz képest (Ligeti György: *Ahítat*. Kritika, 2002. január) jelentős különbséget jelent jog és kötelezettség egymáshoz való viszonya. A szülők jogai és kötelességei nem egy esetben elválaszthatatlanok egy-

¹ Legelsősorban a 1993. évi LXXIX. Törvény a Közoktatásról

mástól, egymásnak előfeltételei. Amíg például a diák egyetlen jogától sem fosztható meg kötelességeinek teljesítésének elmulasztása miatt, addig a szülői felügyeleti jog szüneteltethető, illetve végső esetben meg is vonható, ha a szülő nem teljesíti kötelességét, például tartósan, többszöri felszólítás után sem biztosítja gyermeke óvodai nevelés keretében folyó iskolai életmódra felkészítő foglalkozáson való részvételét, nem teszi lehetővé tankötelezettségének vagy képzési kötelezettségének teljesítését (Kt. 14. § (2) a.), vagy nem segíti elő gyermekének a közösségbe való beilleszkedését (b). A szülő kötelezettségei teljesítésének tehát mintegy előfeltétele a *jogainak megfelelő érvényesülése*. A szülők csak akkor tudják biztosítani gyermekük óvodáztatását, valamint tankötelezettségének teljesítését, ha rendelkeznek a megfelelő információkkal, valamint élni tudnak az iskola szabad megválasztásának jogával. A legtöbb feszültség az *iskolaválasztás terén mutatkozik*, ezért a sort e terület vázlatos bemutatásával kezdjük.

Szabad iskolaválasztás

Kt. 13. § (1) A szülőt megilleti a nevelési, illetőleg nevelési-oktatási intézmény szabad megválasztásának joga. A nevelési, nevelési-oktatási intézmény szabad megválasztásának joga alapján gyermeke adottságainak, képességeinek, érdeklődésének, saját vallási, illetve világnézeti meggyőződésének, nemzeti vagy etnikai hovatartozásának megfelelően választhat óvodát, iskolát, kollégiumot.

Hogyan választanak a szülők iskolát? Ha így tesszük fel a kérdést, nem lesz módunk a valóság hű leírására. Lényeges ugyanis, hogy a szülők egyik csoportja valóban *választ*, míg egy másik (igen jelentős méretű) csoportjának a külső társadalmi kényszerek eleve kijelölik azt az általános iskolát, melybe gyerekekük járni fog. A szülők ezen utóbbi csoportja többnyire nincs tudatában annak, hogy egyáltalán lenne lehetősége a választásra. Azok, akik *választhatják* az iskolát, és nem kényszerből döntenek, néhány, egymástól jól megkülönböztető szempont alapján fontolják meg, hogy hol kezdje tanulmányait gyermekük. Számos pedagógussal valamint szülővel készített interjúnk tapasztalata, hogy nagyon sokan *tanítót* választanak, nem pedig iskolát. Ismert az a gyakorlat, hogy nem a szülő megy az iskolához, hanem az iskola tart még a jelentkezés előtt tájékoztatót a szülőknek az óvodában. Az iskolák jelentős része tart bemutató órákat, ún. „nulladikos foglalkozásokat”, ahová a szülők elviszik a gyerekeket is, és sok esetben *maguk a gyermekek választanak* tanítót önmaguknak. Egy iskolaigazgató a következőket mondta el, ezzel kapcsolatban, egy interjúban:

„Minden évben rendeznek iskolába hívogató foglalkozás. Ez nem azonos a nyílt nappal, hanem olyan tanítási idő utáni találkozás, amelyre a szülők és a gyerekek együtt vannak jelen, vi-

szonylag kötetlen formák között. Ezt a programot mi úgy hívjuk, hogy »nyitva van az aranykapu«. Van zenés irodalmi foglalkozás, van sportfoglalkozás, bábozás, rajzkiállítás, amit minden évben meghirdetünk a város óvodáiban. Arra törekszünk, hogy minden óvodában legyen egy díjazott – tehát nincsen egyetlen első, második stb. helyezett. A foglalkozásokon a leendő elsős tanító nénik vesznek részt. A szülők általában tanító nénit választanak. Első kérdésük mindig az, hogy *milyen programmal tanulnak a gyerekek*. Most már úgy döntöttünk, hogy azonos programmal tanulnak a gyerekek. Nálunk volt Zsolnai-program is, de nagy ellenérzést váltott ki, ezért megszűnt. Pedig szerintem sok előnye van.”

Ezzel együtt előfordul az is, hogy az iskola a nyílt napon szimpatikussá vált tanító helyett egy másik tanítóhoz sorolja be a szülő gyermekét. Nem általános, de nem is példa nélküli, hogy a pedagógiai programban beígért, vagy a tájékoztatón elmondott programelem, képzés, szakkör az első év elkezdésekor elmarad az iskolában. A választási lehetőséggel rendelkező szülők alapján véve elégedettek az iskolákkal, interjúink és a kérdőívek tanúsága szerint utólag többnyire úgy érzik, jól döntöttek. Az iskolaválasztáskor fontos, hogy a szülő hallott-e már valamit az adott általános iskoláról. A választás során jelentős szerepet játszanak az általában informális csatornákon terjedő hírek. A szülők tudják (tudni vélik), hogy egy adott iskola gyermekközpontú-e, vagy éppen kellően szigorú, mivel kollégáik, barátaik vagy szomszédaik gyermeke is abba az intézménybe jár(t). Az „iskolák jó híre miatt” sokan választanak iskolát – de melyiket? Itt az ingatlanpiac alakulásához hasonló folyamatról van szó: egyes élhetőbb, magasabb presztízsű lakókörnyékekre elkezdnek beáramlani a jobb módú emberek, akik viszont magasabb igényekkel is rendelkeznek, s többet tudnak tenni lakásuk, házuk, környékük javítása érdekében. Ezáltal az ingatlanárak elkezdnek növekedni, s megkezdődik a lakosság jól látható és tömeges kicserélődése. Öngerjesztő folyamatként már csak a jobb anyagi helyzetben lévő családok tudnak ingatlant vásárolni a környéken, mely egyre magasabb presztízsű, végül ettől valóban „jó hírű” környék lesz. Ez hát a helyzet egy-egy város vagy kerület jó hírű iskoláival is: olyan szülők íratják oda gyermekeiket, akik tovább is tanítatják őket, így a tanárok kevesebb energiabefektetéssel jobb eredményeket érnek el, a jobb eredmények pedig további középosztálybeli szülőket csalogatnak az iskolába, mintegy kiszorítva onnan a szegényebb rétegek gyermekeit.

Létezik még egy szempont az iskolaválasztáskor, amely településtől, iskolai végzettségtől lényegében függetlenül jelentkezik és ez a következő: „kevés cigány jár az iskolába!”. (Ezt nyilatkozta az egyik szülő). Bár a kutatás egész ideje alatt a szülői jogok érvényesülésére koncentráltunk, s ezt a témát fel sem vetettük sem a kérdőívben, sem az interjúink során, mégis lépten-nyomon felütötte a fejét a romákra való hivatkozás-mutogatás az iskolaválasztás és beiskolázás témájának taglalásakor.

Amikor az iskola válogat

Az általános iskolák nem szerveznek felvételi vizsgát, alkalmassági vizsgát, ugyanakkor egyes esetekben beszélgetnek a felvétel előtt a jelentkezőkkel. Alábbi interjúalanyunk művészeti képzést vezet, s fontosnak tartja, hogy olyan gyerekek járjanak a művészeti osztályokba, akik úgymond »bírnák« a megterhelést. Szerinte van a gyerekeknek egy olyan csoportja, amelyik nem bírná az alapfokú képzőművészeti, zenei, valamint táncképzéssel járó megterhelést:

„Beszélgetünk a gyerekekkel. Ez egyfajta – ahogyan a művészeti iskoláknál is biztosított – készségvizsgát. A balettművész megnézi a gyerek hajlékonyságát, a zenepedagógus a gyerek ritmusérzékét, hallását megvizsgálja, a képzőművész megnézi a színjátását, térlátását, tehát általában készségfelmérést végzünk, és akik felvételt nyertek, ők kerülnek az »m« osztályokba, így az egész napos képzési rendszeren belül reggel nyolctól délután négy óráig szigorúan kiképzés alatt állnak, de hatalmas eredményeik vannak.

Milyen családokból valók az itteni gyerekek?

Itt a legszegényebb gyerektől kezdve – ebben a körzetben elég ismertek a F. utca lerobbant házai – az ottani családok gyerekei is hozzánk járnak, és a rózsadombi palotákból is. Óriási a különbség a családok között.

Ez megoszlik az osztályok között?

Igen. Tehát, próbáljuk megosztani, s bár nincs semmiféle elvünk arra, hogy bármiféle alapon szegregáljunk a gyerekek körében, ennek ellenére egy spontán szegregáció kialakul: valahogy ezek a gyerekek a készségszint felmérés során – zömében ezek a F. utcai gyerekek – sajnos nem felelnek meg a művészeti osztály készségszint-elvárásainak.

Ezek roma gyerekek?

Zömében igen. Ez nem jelenti azt, hogy bármiféle hátrányos megkülönböztetésről lenne szó, hanem az adott pillanatban az a készségszint, ami egy egész napos képzési programhoz szükséges – itt természetesen az idegi-élettani dolgokra is gondolok, hogy egyáltalán végig tudja-e ülni ezt az egész napot –; erre a programra csak olyan gyerekeket tudunk felvenni, akik pszichikailag, állóképességben, idegileg alkalmasak ezekre a feladatokra, mert különben egy kínszenvedés lenne. Akit viszont alkalmasnak talált a művészeti bizottság, azok bizony nagyon szépen helytállnak. És nagy örömmel és lelkesedéssel, csodálatos intenzitással csinálják.” (Részlet egy iskolaigazgatóval készült interjúból.)

Van olyan oktatási intézmény (óvoda) is, ahol az óvoda vezetője és kolléganői kifejezetten ügyelnek arra, hogy az előítélet ne üsse fel a fejét intézményükben:

„De ha a szülő azt látja – és itt a jelentősége, hogy hároméves korától bekerüljön a gyerek óvodába – mert azért a szülő is formálódik (...) ha a szülő is azt tapasztalja, hogy a gyerekek együtt játszanak, abszolút nem érdekli, hogy roma-e vagy sem, én illet az óvodán belül nem tudok mondani. Volt tavaly olyan csoportom, amelyben hatan voltak. A roma szülő itt van: dolgozik, ugyanúgy. Évzárón, ünnepeken itt vannak. Semmi baj nincsen: én még szülőtől nem hallottam, hogy minek vannak itt ennyien. Biztos, hogy benne vagyunk ebben mi is. Ezt nem lehet struccpolitikusként csinálni. Tenni kell. Adott esetben a roma családokkal sem mindegy a kapcsolattartás. Például emberszámba veszi valaki őt. Bejön ide, beszélgetünk, ugyanúgy hellyel kínálok őt, evidenciának tűnik, de én úgy gondolom, nem mindenhol az. A szülő az szülő, a gyerek az gyerek. Ha jönnek a szülők délután, akkor van idő arra, hogy beszélgessenek a szülők az óvónénivel, meg egy-két szót váltsanak. És ha jön azért a roma gyerekért az apja vagy az anyja, akkor az óvónéni ugyanúgy, ahogy a többiekkel, ugyanazzal a hangon: »jaj, a Sanyika ma milyen szépet rajzolt, hogy fejlődik...!« Tehát ha a másik szülő ezt hallja, ezt tapasztalja, hogy az óvónéni így áll hozzá, akkor az egy üzenet neki.”

Amikor az iskolaválasztás kényszer

„Nincs más iskola” – mondja sok szülő. Ez azt jelenti, hogy a településen (leginkább falun) egyetlen iskola van, s ha felmerülne a szülőkben olyan igény, amit a helybeli iskola nem tud kielégíteni, ekkor utaztatniuk kéne a gyereket egy másik településre, ahol esetleg idegen gyerekek között kellene tanulniuk. „Ez van közel” – említik az iskolaválasztás okaként, nagyon sokszor. A szülő nem tudja megoldani, hogy – akár a településen belül – távolabbra járassa a gyermekét. Sokszor több gyermeket kell egyszerre iskolába, óvodába, bölcsődébe vinnie, s ilyenkor a legelső szempont az elérhetőség.

A lehetőségek hiányához kell sorolnunk az életkörülményeket érintő és folyamatosan jelenlévő *hiányokat*. Ilyenek a lakáskörülmények, a gyermek ruháinak, cipőjének, a étkezésének terén fellépő *hiányok*. Ezek meghatározókká válhatnak az iskolaválasztás során: a szülő abba az intézménybe viszi gyermekét, ahol biztosított számára az étkezés, vagy ahol alkalmanként adományruhákat osztanak szét a rászorulóknak között.

„Van, hogy maga a szülő kéri, hogy javasoljuk neki a pedagógiai iskolát. Pedig a gyerek nem beteg, de ott adnak napi háromszori étkezést, meg meg van oldva a ruha, a tornacipő, nem kell rá költeni.” (Egy szakértői bizottság vezetőjével készült interjú részlete)

Az iskolaválasztás tehát nem minden szülő számára jelent szabad választást. A hátrányos helyzetű családok gyermekei esetében a legtöbbször *kényszer* az iskolakezdés. Fontos, hogy a tanulói létszám növekedése vagy csökkenése hatással van az iskola működésére, kilátásaira, ennek nyomán az iskolák egyik csoportja mindent megtesz, hogy biztosítsa a megfelelő létszámot, míg egy másik csoportja válogat a gyermekek között. Azt gondoljuk, hogy a szabad iskolaválasztás még nem valódi szabadság. Mindaddig nem is lesz az, ameddig a családok és a települések jelentős hányadát a hiány és a nélkülözés jellemzi. Az iskolaválasztásról leírtak nem feltétlenül azonosak magának a szabad iskolaválasztás intézményének a kritikájával, hanem a tankötelezettség és iskolai pluralizmus hiányainak bemutatását szolgálják, az esélyegyenlőség szempontjából. A vizsgálat egy éve során meggyőződésünkké vált, hogy önmagában a szabadelvű iskolarendszer, a szabad iskolaválasztás, az egyéni igényeinek magasfokú és differenciált kielégítése nem jelent valódi szabadságot: jólét híján a társadalmi szakadék további mélyüléséhez vezet.

A tájékoztatáshoz való jog

Vizsgálatunk tapasztalatai alapján a tájékoztatásra éppen azoknak a szülőknek lenne a legnagyobb szükségük, akik iskolai végzettségük, a társadalomban való eligazodási képességük alapján a legkiszolgáltatottabbak. A speciális nevelési szükségletű gyerekek vizsgálatunk tapasztalatai szerint igen eltérő színvonalú ellátásban részesülnek, melynek oka leginkább a szülők tájékozatlansága a közoktatás világában, és általában véve napjaink társadalmának intézményrendszerében.

Kt. 14. § (1) A szülő joga különösen, hogy

- a) megismerje a nevelési-oktatási intézménynevelési, illetve pedagógiai programját, házirendjét, tájékoztatást kapjon az abban foglaltakról;
- b) gyermeke fejlődéséről, magaviseletéről, tanulmányi előmeneteléről rendszeresen részletes és érdemi tájékoztatást, neveléséhez tanácsokat, segítséget kapjon.

Kt. 14. § (2) A szülő kötelessége különösen, hogy d) rendszeres kapcsolatot tartson a gyermekével foglalkozó pedagógusokkal.

A tájékozottság hiánya a gyakorlatban az iskola és a szülő közötti kapcsolattartás elégtelen voltában keresendő:

Hogyan tartják a kapcsolatot a szülőkkel?

„Szülői értekezleteket tartunk. Sajnos éppen azok nem jönnek el, akiknek pedig kellene, mert probléma van a gyerekekkel.”

A mondat gyakorlatilag minden igazgató és tanár szájából elhangzott, jószérivel az interjúk készítésekor szinte „vártuk”, mikor kerül elő a problémás gyermek, problémás szülő kérdése. A pedagógusok jelentős része a kapcsolattartást a szülői értekezletek keretében képzelel el, és nem másként. Megfigyeléseink és interjúink alapján azonban a szülői értekezőlet egyszerre alkalmas és ugyanakkor szűkös csatornája a szülő és iskola közötti kapcsolatnak. Az iskolákban bevett gyakorlat, hogy évenként három szülői értekezőletet tartanak. Az év első, ilyen eseményén az évkezdéssel kapcsolatos lényeges kérdések kerülnek elő, az iskola a legtöbb esetben *szóban* ismerteti saját szabályait, elvárásait és kéréseit. Miért nem járnak a szülők szülői értekezőletre? Sok esetben az idő hiánya miatt, sokaknak valóban a létfenntartás miatt többet kell dolgozniuk nyolc óránál, s nem tudnak eljutni a szülői értekezőletre, netán több gyermeküket egyedül nevelik, s nem ritka, hogy a szülő több gyermekének egy időben van más-más helyszínen a szülői értekezőlete. Az igazi ok azonban – és ez áll az előzőekben felsoroltak háttérében – a szülőknél az a hozzáállása, amit a pedagógus érdektelenségként értelmez, míg a szülő tehetetlenségnek éli meg. Pedig ez nem érdektelenség, hiszen interjúink némelyikében a pedagógus maga is elmondja ugyanazzal a szülővel kapcsolatosan, hogy ti. az nagyon szereti a gyermekét, ahhoz rendkívül ragaszkodik, csak éppen „nem törődik vele”, vagy a szeretetnek „nem lehet kimerülnie márkás ruhák vásárlásában, vagy abban, hogy bejön ide ordítózni” – idézhetjük interjúalanyainkat. Sokkal inkább szó van arról, hogy a szülő maga nem hisz abban, hogy az iskola mobilitási csatorna lehet, hogy gyermeke a szorgalmas tanulás útján, éveken keresztül tartó egyenletesen jó teljesítménye révén messzebb jutna el, mint ő maga. Sokan nem értik az iskolában elhangzottakat, az ottani nyelvezet és a szabályrendszer közvetítése is idegen, távoli világ a számukra.

Néhány iskola megkísérelte áttörni a szülők és az intézmény között meglévő falakat. Egy kelet-magyarországi faluban a buszjárat lehetetlenné tette, hogy a hat falu által fenntartott közös iskola hatékony szülői értekezőleteket tartson. Ezért az iskola tanárai megszervezték, hogy ők mennek át a másik faluba, s keresik meg a szülőket. A kezdeményezés működőképesnek bizonyult.

Érdekérvényesítés – a cs.-i óvoda²

A szülői önszerveződés módjai között egyaránt fellelhető a spontán és a szervezett érdekérvényesítés. A szülők mind nagyobb hányada ismeri fel a közös fellépés előnyeit, ennek formái és céljai azonban nem mindig egy demokratikus és élhetőbb világ felé mutatnak. Az alábbiakban bemutatott óvoda és a település épp úgy szól a szülői érdekérvényesítésről, mint a tájékozódásról, a tankötelezettség teljesítéséről, valamint az óvoda- illetve iskolaválasztásról.

2 A kezdőbetű kitaláció

A szóban forgó, Észak-Kelet-Magyarországon lévő település lakóinak száma 270 fő. A faluban csak óvoda működik, iskolába a szomszéd, nagyobb településre járnak át a gyerekek. A falu rendkívül szegény, egy alig-alig nyitva tartó bolt mellett egyetlen közintézménye az a polgármesteri hivatal, amely egy lakásból lett átalakítva. A településen a szülőkkal, a polgármesterrel, valamint az óvónővel készültünk interjúkat a vizsgálat során. Első, idézett interjúrészletünk egy nyolcgyermekes apával készített beszélgetésből való:

„Ez egy nagyon jó történet volt, akkorában került ide a pap, megválasztottuk a feleségét polgármesterasszonynak. És, képzelje el, első évben olyat csinált: cigány óvodát csinált. Polgármesteri hivatalt, utat, ami létezett, mindent...

Itt a szülők olyanok voltak...! Hogy nem tetszett a cigányoknak a cigány óvoda. Nem engedték a gyereket óvodába. Az én gyerkem kezdte meg az óvodát. Felhítt engem meg a feleségemet, nagyon jóban voltunk. De már csak akkor, mikor teljesen kész volt, bemutatta nekünk az óvodát, teljesen: »Nézzétek meg, egy kis bankettet akarunk rendezni«. Mi segédkeztünk. Azért nagy nehezen megnyílt az óvoda, aztán lassan beszoktak (...)

– *Mitől cigány óvoda ez?*

– Hát, mert csak cigányok járnak ide.

– *Van valamilyen cigány ének vagy zene ott?*

– Semmi nincs, soha nem is volt, ilyen kimondott cigány valami itt.”

Az óvodát tíz évvel ezelőtt szülői és egyházi kezdeményezésre hozták létre a cs.-i roma gyerekek számára. Nemzetiségi jellege napjainkban – a különböző interjúkból származó információk alapján – annyiban merül ki, hogy csak cigány gyerekek járnak oda. (A településen élő nem cigány gyerekek a szomszéd faluba járnak át óvodába.) A jelenlegi óvónő többször megjegyezte, hogy fél a szülőktől, már többször megfenyegették őt:

„*Mitől nemzetiségi az óvoda?*

Nem tudom, mert a program tulajdonképpen a helyi nevelési program alapján folyik, amit még az elődöm állított össze, és abból nem tükröződik ki egyértelműen, csak a cigány népmesék, cigány énekek, de én ezt nem tudom. Én tulajdonképpen egy klasszikus óvodai program alapján nevelem őket. Na most ez nem zárja ki, hogy ha találok egy olyan mesét – mert persze én is gyűjtöm ezeket a kincseket, és nekik értékes anyagokat –, hogy egy-egy népmesét vagy éneket behozzak, de valahogy a húsz év során – mert már húsz év van a hátam mögött – inkább a klasszikus óvodai dolog ivódott belém.

– *Ön szerint mit kellene nyújtania egy nemzetiségi óvodának?*

– Hát a minimum az lenne, hogy megtanulnának romául, nem tudnak. (...) szóval állandóan rajtuk kell, hogy legyen a szemem, állandó személyi kontaktust igényelnek, ilyen... most kiment a daj-

ka néni a konyhára, ők, ha én bent vagyok, és állandóan pásztázok, akkor fogadnak szót, akkor se mindig.

– *Csak cigány gyerekek vannak itt?*

– Igen.

– *Itt Cs.-n nincsenek is nem cigány óvodáskorú gyerekek?*

– De, vannak.

– *És akkor ők hova járnak óvodába?*

– F.-ra járnak óvodába, de most – úgy tudom – a középső és nagycsoportosok járnak csak. Hát úgy jött össze a gyereklétszám, ott is meg van szabva, hogy egy csoportban hány gyerek lehet, és a nagyokat mindenféleképpen iskola előkészítésre... Nem lehet őket egyedül hagyni, aranyosak, kedvesek, igénylik is a szeretetet egyébként borzasztóan, mert egy-két helyen viszont a keserűség várja őket otthon, hiába itt bolondoznak vagy hangosabbak, de sokszor sajnálom őket, amikor hazamennek.

– *Jár ki a családokhoz?*

– Ki szoktunk menni. Főleg év elején, év közben, de nem szívesen engedik be az idegeneket az udvaron. Elég elutasítóak ilyen szempontból. Lehet, hogy ha bemennék..., de ez olyan dolog, hogy nem erőszakolom magam senkire.

– *Miért viszik át a nem cigány szülők a gyerekeiket F.-ra?*

– Mert nem akarják közéjük beilleszteni. Volt most is... végső soron ingyen kapják a szert is, az első konfliktusom abból támadt, hogy jó pár gyerek volt köztük, aki nem tisztálkodik, a szülők is ugyanúgy, és tulajdonképpen megmondtam szép finoman, hogy rendbe kell tenni a gyerek fejét, mert tetű van benne, és ez járvány és terjed. És hát akkor is kaptam, nem is keveset, szóban.

– *A szülőknek lehetnek még igényeik az óvodával kapcsolatban?*

– Hát itt hónapokig nem volt óvónő, mielőtt én idejöttem, úgy-hogy itt a dajka néni vigyázott, szinte csak vigyázott rájuk, mint Brunszvik Teréz idejében, ilyen gyermekmegőrző volt. Na most attól függetlenül, hogy szinte... én nem csak úgy jövök be dolgozni, hogy én felkészülök két foglalkozásra, a foglalkozásoknak rugalmasnak kell lenniük, én egy hétre tisztában vagyok, hogy mik a foglalkozások vagy kezdeményezések, és végső soron, amihez kedvük van, ha énekelni van kedvük aznap, akkor énekelünk. De azt úgyis tudom nyomon követni, hogy most melyik az az anyag-rész, amibe játékosan bele kell majd őket egy kicsit pörgetni.

(...)

Ja, meg azt akartam mondani, hogy manapság szerintem már rendes, sima, klasszikus óvodában sem becsülik meg a szülők az óvónőt és az óvónő munkáját, ezt bátran ki merem jelenteni. Közel sincs olyan, mint mikor elkezdtem a pályámat '81-ben, és akkor szinte szeretetteljesen csüngtek az emberen.

Én könyörögtem, hogy el szeretnék menni továbbtanulni vezetőképzőbe, és nem mehetek. Holott minden évben járna nekem is az akkreditált órákra a pénz, nincs pénz."

A polgármester családjának több tagja a faluban illetve a környéken tölt be vezetői pozíciókat: édesanyja képviselőtestületi tag, testvére a másik település polgármestere, s az ottani kocsmá tulajdonosa is.

– *Meséljen a faluról!*

– Ajaj! Kemény, kegyetlen dolog a mi munkánk, egy polgármesternek igen rossz dolga van. Itt a faluban valamikor nem volt ennyi cigány, most a cigányok szaporodnak, ezekkel igen sok probléma van. Az ember egész napját lekötik.

(...)

A pénztelenség oka a munkanélküliség. A munkanélküliség is, meg az, hogy amint pénzhez jutnak, elgépezik vagy elkártyázzák. Ez napirenden van. A közmunkások megkapják a 30 800 Ft-ot, mert van, akit felvettem napi 8 órás munkaidőbe, az két-három napig tart. Nincs lehetősége a Polgármesteri Hivatalnak munkát teremteni, csak közhasznú munkát.

– *Járnak a gyerekek iskolába?*

– Járnak. Van egy pár olyan bűnöző lelkű, aki úgy néz ki, hogy börtönben fogja letudni a fél életét, van itt öt vagy hat. Egyébként járnak iskolába, csak azt nem tudom, hogy meddig! Mert hat község egy pályázaton nyert egy iskolabuszt, mely most az év folyamán eladásra került a Volán felé, és idáig, négy, vagy öt éve a gyerekek ingyen bérlettel utaztak. A szerződés januárig szól. Hogy utána mi lesz, nem tudom! A szülők nagy része biztos nem fogja tudni megvenni a bérletet, az önkormányzat sem tudja megvenni, bérlet nélkül pedig nem szállhatnak fel a gyerekek.”

A szomszéd településen lévő óvoda sokkal jobb állapotban van, felszereltebb, mint a cs.-i. Részt vettünk a szülői értekezleten, láthattuk a szülőket, az óvónőkkel is sikerült interjút készítenünk. Voltaképpen más óvodákhoz hasonló gondjaik és sikereik vannak. Ebbe az óvodába járnak a cs.-i *nem cigány* gyerekek, vagyis a szülők nap mint nap átszállítják a négy kilométerrel arrébb fekvő településről a gyerekeiket. Az iskola, ahová a cs.-i gyerekek az óvoda után kerülnek, szintén a négy kilométerrel arrébb fekvő településen van. Az iskola kérésünk nélkül átadta nekünk a tanulók számára adott étkezési hozzájárulásokról szóló kimutatást, amelyben külön lapon, név szerint szerepelnek a cigány családok.

A jegyző – a polgármester valamint a szomszédos településen található iskolaigazgató szerint – nem meri szankcionálni az igazolatlan távolmaradást, a tankötelezettség elkerülését, több családnál is eltekint a bírság kiszabásától. „Nyugdíj előtt áll, néhány éve van hátra. Most minek kötzködjön? Hát kell, hogy a hátában találjon valamit egyik este az utcán!” A városban lévő középfokú tanintézmények egyike-másika felveszi a Cs.-n lakó, nyolc általánost elvégzett tanulókat, akik nem tudják teljesíteni a követelményeket. Ez már az évközdés előtt tudható. A középiskola beleszámítja őket a létszámba, majd lejelenti ezeket a tanulókat is az ősz folyamán, átveszi a norma-

MAGYAR VALÓSÁG

tívát, s a félév előtt közli (vagy nem közli) a szülővel, hogy a gyermek képtelen haladni, ezért jó volna, ha elvinné őt az iskolából.

Köszönetnyilvánítás

Szeretnénk köszönetet nyilvánítani a kérdőívek lekérdezésében és az interjúk elkészítésében részt vevő hallgatóknak: Báder Csaba, Boros Julianna, Duka Kata, Füvesi Ágnes, Garai Kálmán, Gelsei Gergő, Horváth Krisztina, Király Edina, Lakatos Tímea, Lócskai Terézia, Orsós Orsolya, Pusoma Melinda, Sógorka Ildikó. A kérdőívek kódolását elvégző hallgatók: Boros Julianna, Bukovics István, Cseri Györgyi, Füvesi Ágnes, Gelsei Gergő, Lakatos Tímea, Perjéssy Gábor, Simon Erzsébet, Sógorka Ildikó, Vratarics Petra.

BAGÓ JÓZSEF

A foglalkoztatáspolitikai tanításának módszere

Az alábbiakban az elmúlt öt évben, a foglalkoztatáspolitikai tanításában szerzett tapasztalataim alapján összefoglalom a tanítás, vizsgáztatás egy lehetséges módszerét, az irodalom kijelölésének szempontjait, s néhány, hasonló tárgyaknál talán mások által is hasznosítható benyomásom.

1997 februárjában felkérést kaptam a debreceni, akkor még Kossuth Lajos Tudományegyetem Szociológia Tanszékétől¹, hogy vegyek részt a szociálpolitikus képzés Foglalkoztatáspolitikai specializáció képzési tervének megvalósításában. A Tanszék a specializációt azon szükség-szerűségekre alapozta, hogy a munka világa a szociális szférára meghatározó befolyású, illetve hogy „a munkanélküliség mind nagyobb méretűvé válásával fokozottan merül fel annak igénye, hogy megkeressük a gazdasági, politikai, társadalmi és szociális alrendszerek kapcsolódási pontjait, s ebben az interdiszciplináris térben próbáljuk fejleszteni a rendelkezésre álló emberi tőkét” (KLTE 1996).

A tanítás célja, tantervi keretei

A szociálpolitikus képzésen belüli Foglalkoztatáspolitikai specializáció a képzés harmadik évében választható szakirány, amely 4 féléves tanulmányi kötelezettségből, illetve 15 tanegységből áll. A tanegységek a Munkajog, a Munka- és szervezetlélektan, a Szociális tervezés, az Emberi erőforrások menedzsment, a Foglalkoztatáspolitikai, az Emberi erőforrások és modernizációs stratégiák, a Lokális munkaerőpiaci politika, a Projektmenedzsment „elméleti” tárgyak mellett készségfejlesztést, terepgyakorlatot és csoport szupervíziót fognak át.

A specializáció kezdetben a szociálpolitikus és szociológus szakos, nappali és levelező tagozatos hallgatóknak volt nyitott, később a Tanszék „nyitásának” megfelelően a szociális munkás (levelező) hallgatóknak is választható volt.

Magam a „Bevezetés az emberi erőforrások elméletébe” c. tárgy oktatásába való bekapcsolódásra kaptam felkérést azzal, hogy a más

¹ Ma Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézet

tanárok révén már korábban megvalósított elméleti megalapozást, azaz néhány alapmű elsajátíttatását követően elsősorban az aktualitásokról, a munkatársaimmal együtt végzett munkákról beszéljek, például arról, ami akkoriban feladataimmal összefüggésben lekötötte figyelmemet, hogy az állami munkaerőpiaci szervezet, illetve a munkaügyi igazgatás által menedzselte ún. központi foglalkoztatási programok (Bagó 1994) milyen szerepet játszhatnak, játszanak az emberi erőforrásfejlesztésben. Elvárás volt, hogy ne csak „beszámolóimra”, hanem beszélgetésekre is teremtsék alkalmat.

A hallgatói létszám az öt év során 15–25 fő között változott. Ahogyan azt előre látni lehetett, betegség vagy egyéb elfoglaltság miatt a szemináriumi létszám 10–15 fő körül alakult, amely megfelelt az intenzív együttműködéshez szükséges ideális csoportlétszámnak.

A tárgyhoz vizsgakötelezettség is tartozott. Az első évben az elméleti ismeretekről valamint az aktualitásokról együttesen adtak számot a hallgatók, később ez utóbbiból önálló vizsgát tettek. Már legelőször úgy gondoltam, hogy van egy bizonyos aktuális alapismereti kör, amelyet minden vizsgázónak ismernie kell, s amely nélkül nem érdemes elkezdni a vizsgáztatást. Ennek megfelelően a hallgatók belépőként villámkérdéseket kaptak a vizsgán, s csak ennek megválaszolása után húzhatták ki a tételleket. (Az indító évben még nem kapták meg a villámkérdéseket előzetesen a hallgatók, a célzottabb felkészülés érdekében azonban a későbbiekben változtattam ezen, s előre kiadtam a gyorskérdéseket, amelyek mindig a szemináriumi munkán elhangzottakra épülve – egyebek között – a munkaerőkereslet bővítésének, illetve a munkaerőkínálat csökkentésének lehetséges, nagy léptékű kormányzati intézkedéseire, a munkaerőkereslet és kínálat megfeleltetését segítő kormányzati és nem kormányzati intézkedésekre, a munkanélküliség főbb mérési módszereire, az emberi erőforrás-gazdálkodás társadalmi színtereire, a főbb kormányzati foglalkoztatáspolitikai dokumentumokra, valamint az európai foglalkoztatási stratégia négy pillérére vonatkoztak.) Ha túl sokan voltak, akik nem tudtak válaszolni a villámkérdésekre, illetve a vizsgán elfogadhatatlan teljesítményt nyújtottak, azok számára a pótvizsgát Debrecenben, kisebb létszám esetén Budapesten tartottam meg.

A tétellek a kísérleti szakaszban a megadott szócikkekre vonatkoztak, később a megadott tételjegyzék alapján lehetőség nyílt a témakör egyénibb, s természetesen komplexebb kifejtésére.

Az irodalom kijelölésének szempontjai

Az oktatás során az irodalom megválasztásában is szabad kezet kaptam. Az irodalmak kiválasztásában befolyásolt (és természetes módon segítségemre volt), hogy 1995-től részt vehettem a Budapesti Közgazdasági Egyetem Közgazdasági Továbbképző Intézete által szervezett másoddiplomás személyügyi képzés „Munkaerőpiaci politikák” c. szakszeminárium irányításában, amelynek fő célja az e tárgykörben

készülő szakdolgozatok készítésének segítése volt. A foglalkoztatás szervezésének világában közreműködő (vállalati, illetve főként az állami foglalkoztatási szolgálatnál alkalmazott) szakemberek itt a gyakorlati ismeretekhez kaptak elméleti „kapaszkodókat”. Az új feladatom pedig megint a „középút tartása” volt, a debreceni levelező hallgatóknál voltaképpen ugyanaz, mint a budapesti másoddiplomás képzésen, a debreceni nappali tagozatos hallgatóknál pedig a fordítottja, hogy az elméleti megközelítésekhez adjak gyakorlati ismereteket, példákat.

Az elmélet és a gyakorlat között botladozva, természetesen a Tanzék alapképzéséhez igazodva alakult ki a vizsgán számonkért szakirodalom. Bizonyossá vált, hogy érdemes a gazdaság formálásában szerepet játszó emberi és szervezeti képességek felől közelíteni a kérdéskört, erre Swaan 1996 érdekes magyar felmérése tűnt kézenfekvőnek. A munkaerőpiaci helyzet elemzéséről legutóbb a foglalkoztatáspolitikai közös értékelésben a GM 2001-ben foglaltakat tartottam elfogadható kiindulásnak. A munkaerő-kereslet és -kínálat hosszabb távon várható alakulásáról Tímár (1997) publikációját ajánlottam. A munkaerő-csatlakozás utáni várható mozgásának alakulásáról, egyezsersmind az Európai Uniónak a munkaerő szabad áramlására vonatkozó alapelve érvényesülésének korlátairól Hárs (1996) elemzését tartom időtállóknak.

A kormányzati foglalkoztatáspolitikai tanulmányozásához azokat az irodalmakat tartottam meg, amelyek az egymással (többé-kevésbé) együttműködő szakpolitikák érintkezési pontjait mutatják be, így mindenekelőtt a szociálpolitika és a foglalkoztatáspolitikai határterületeit, közelebbről a pénzügyi szociális támogatások, illetve a munkanélküli segélyezés munkaerőpiaci hatását vizsgálják (Micklewright-Nagy 1998, Semjén 1996, Gábor R. 1998), valamint az oktatáspolitikai és a foglalkoztatáspolitikai (Csoma-Falussy 1996, Kónya 1996, Polónyi 1998), vagy a beruházási politika és a foglalkoztatáspolitikai (Kovács-Virág 1998) kapcsolódási pontjait elemzik. Szintén a kormányzati tevékenység tanulmányozását segítette utoljára a már említett foglalkoztatáspolitikai közös értékelés GM 2001, valamint – nem kötelezőként – az e dokumentumhoz kapcsolódó, a hazai foglalkoztatáspolitikai európai normákhoz történő közelítésének első lépéseit bemutató írásom (Bagó 2000).

Az utóbbi időszakban a foglalkoztatáspolitikai nemzetközi környezetének tanulmányozásához az európai foglalkoztatási stratégia kialakulását, annak elemzését (Nagy 2000) kértem tanulmányozni, illetve – legutóbb, ugyancsak nem számonkérésre – az Európai Unió foglalkoztatáspolitikai intézményrendszerének áttekintését (Bagó 2001) ajánlottam.

A munkáltatók emberi erőforrás-gazdálkodási tevékenységének tanulmányozásához elhunyt, korábbi tanítóm-szerzőtársam, Kulcsár Sándor összefoglaló igényű, rendkívül olvasható áttekintését (Kulcsár 1993) tettem hozzáférhetővé.

A „karrierépítés” tanulmányozásához, szorosán igazodva a képzés

keretéhez, a munkanélküliek álláskeresési magatartásának bemutatását (Galasi 1996) emeltem ki.

A foglalkoztatáspolitikai mező rekonstruálása

A szemináriumok nem az irodalmak feldolgozására épültek, hanem az emberi erőforrásgazdálkodás, illetve a foglalkoztatáspolitikai egyes alapkérdéseivel, másrészt a meghatározónak tartott, aktuális, a foglalkoztatás világát érintő javaslatokkal, fejleményekkel foglalkoztak. Ahhoz, hogy elkerüljük a hallgatók passzív befogadó szerepét, a foglalkozásokat megpróbáltam beszélgetésekké alakítani. Ez egyúttal lehetőséget adott arra, hogy a korábbi ismereteket mozgósíthassák. Beszélgetésekkel dolgoztuk fel például a foglalkoztatáspolitikai szerkezetét, a foglalkoztatáspolitikai célrendszert kialakító tényezőket, a munkanélküliség mérésének módszereit, a munkaerő eladhatóságát, azaz a karrierépítés lehetőségét növelő tényezőket, az Európai Unió szociális befektetésekre vonatkozó követelményének gazdasági indokait.

A beszélgetések második szakaszában rekonstruáltuk a foglalkoztatáspolitikai mezőt. Abból kiindulva, hogy a kormányoknak a foglalkoztatáspolitikába be kell vonniuk a munkáltatók, munkavállalók képviselőit (NMK 1964), valamint hogy a képzésben résztvevők későbbi pályájuk során elvileg bármely fő gazdasági szereplő képviselői vagy szakértői lehetnek, a szemináriumi foglalkozásokat döntően úgy szerveztem, hogy a közös munka nagyobb része egyben leképezte a tripartit társadalmi egyeztetési modellt. Az egyeztetési modell életszerű működtetéséhez természetesen rendre át kellett alakítanunk a terem berendezését is. A kisebb csoportokba szerveződést olykor – a hétköznapi mederből való kiköszentés érdekében – dobókocka dobással, máskor jelentkezés alapján szerveztem. Az előbbi módszer újrastrukturálta a csoportot, a rendszerint egymás mellett ülő barátokat „szétválasztotta”, így az adott feladatra koncentráció intenzívebb lehetett. Az önkéntes jelentkezéses módszer a beállítódások érvényesítésének engedett nagyobb teret. Tapasztalataim szerint a legszívesebben a munkavállalói oldal képviselőt választották, sorrendben ezt követte a munkaadói, majd a kormányzati képviselő választása.

A tripartit szerkezet megerősítését az ültetésen kívül az a gyakorlat segítette, melynek során az „oldalak” meghatározták főbb érdekeiket. A munkavállaló, munkáltatói s kormányzati alapérdekek listázása látványos módon adott alkalmat ahhoz, hogy átláthatóbbá tegyük a foglalkoztatáspolitikai környezetét. A listák közös összehasonlítása megmutatta, hogy egyes kérdésekben elvileg milyen összefogási kombinációk alakulhatnak ki a társadalmi partnerek között, s hol vannak egymásnak feszülő érdekellentétek. Az oldalérdekek tudatosítása segítette a későbbi gyakorlatok kivitelezését is. A gyakorlatok során lehetőség nyílt oldalszóvivő megválasztására, illetve a szóvivő véleményének kiegészítésére is.

Az elmúlt években ebben a szemináriumi rendben foglalkoztunk egyes jogszabály tervezetek véleményezésével, így például a foglalkoztatási törvény módosításaival, az aktív foglalkoztatáspolitikai eszközök szabályainak átalakításaival, új eszközök bevezetésével. Legutóbb a felnőttképzési törvény tervezetét (OM 2001) tárgyaltuk.

Ez a rend hozott – reményeim szerint mindannyiunk számára – élményszerű elemzéseket bizonyos foglalkoztatáspolitikai „orvosságok” bevezetésének feltételeiről, „kockázatairól és mellékhatásairól”, az egyes oldalak általi támogathatóságáról.

Abból kiindulva, hogy a kormányok a legfőbb foglalkoztatáspolitikai döntéseket végső soron csak a parlamentek jóváhagyásával hozzhatják meg, így a döntéselőkészítés során kiemelkedő szerepet tölt be a parlamenti pártokkal történő egyeztetés, valamint, hogy a mai hallgatók későbbi pályájuk során elvileg akár pártok vagy politikai mozgalmak képviselői vagy szakértői lehetnek, a szemináriumi foglalkozások során kitértünk a nyilvános politikai egyeztetés működésének bemutatására is. A politikai vita életszerű működtetéséhez a már átalakított teremrendezést használtuk. Benyomásom szerint a hallgatók többsége számára sokszor szintén élvezetesnek tűnt a módszer, azaz a Parlament Foglalkoztatási és Munkaügyi Bizottsága munkájának modellezése, a kormánypártok és az ellenzéki pártok politikai harcának leképezése. Egyes, a tripartit egyeztetésen túljutott kérdéskörök megtárgyalása a parlamenti pártok képviselőinek szerepét átvállaló hallgatókkal, a törvényhozás emberi oldalának átélése, az egyéni vagy bizottsági törvénykezdeményezés, a törvényt módosítás lehetőségének megvillanása, a pártérdek és a választókörzeti érdek együttes képviselésének kötelezettsége, s az ebből esetlegesen fakadó egyéni dilemmák érzékelése talán olyan tapasztalatot adott, amelyet egyik irodalom sem tudott nyújtani, s az élmény hatására mélyen beépülhettek az elvi összefüggések mellé.

Mindezek után valószínűleg nem tűnt annyira „száraznak” a kormányzati javaslati dokumentumok típusaiba történő bevezetés, a minisztériumi feljegyzés/előterjesztés, vagy a képviselői indítvány-módosító indítvány, a parlamenti bizottsági indítvány-módosító indítvány, illetve azok minimális formai követelményeinek megismerése sem.

Számos alkalommal kerítettünk sort a foglalkoztatás világát érintő legújabb politikai vagy szakértői nyilatkozatok elemzésére, értelmezésére sajtócikkek, illetve (elvétve) videofelvétel alapján.

Tekintettel arra, hogy a kormányzati foglalkoztatáspolitikai célok a nemzetközi elvárások ismeretében alakulnak, s napjainkra az egyik legfontosabb feladattá az Európai Unióhoz való csatlakozás vált, továbbá hogy az Európai Unió foglalkoztatási normái széles körben befolyásolják a hazai szakmai fejlesztéseket, végső soron a foglalkoztatáspolitikai formálását, s a normák adaptálásába a későbbiekben elvileg a mostani hallgatók is bekapcsolódhatnak, az utóbbi években betekintést kínáltam az Európai Bizottsággal történő szakmai, politikai egyeztetés folyamatába. Bemutattam a foglalkoztatáspolitikai közös értékelés GM 2001 készítésének szakaszait, hogy az elemzés során mi-

lyen célok mozgatták az Európai Bizottság képviselőit, s hogy a magyar szakértők milyen kihívásokkal szembesültek, szembesülnek. A beszámolómat fóliák és írásvetítő használatával igyekeztem strukturáltabbá, követhetőbbé tenni.

Foglalkoztatáspolitikai divatok

A „tripartit szemináriumok” témái voltak a keletkező foglalkoztatáspolitikai javaslatok (pl.: távmunkavégzés bővítése, Nemzeti Foglalkoztatási Akcióterv készítése) vagy intézkedések (pl.: központi foglalkoztatási programok, éves foglalkoztatáspolitikai irányelvek, az önkormányzatok által a munkanélküliek részére szervezendő ún. közcélú munkavégzés), és azok munkaerőpiaci indokoltágai, vagy a felvetődő problémák (pl.: a közmunka ellentmondásai, a kormányzati szerkezet átalakításának hatásai a foglalkoztatáspolitikai intézményrendszerének működésére, a foglalkoztatási törvényben rögzített, éves foglalkoztatáspolitikai irányelv 2001. évi hiánya, a munkaerőáramlás várható mértéke az EU-hoz történő csatlakozás után). Az utóbbi időszak vissza-visszatérő témája volt a részmunkaidős foglalkoztatás bővítésének szükségességére, lehetőségére. Az erről kialakult sokszempontú véleménycserét a következőkben idézzük fel, támaszkodva korábbi jegyzetünkre (*Bagó 1999*).

A részmunkaidős foglalkoztatás (nálunk) jellemzően napi 4-6 órás, a munkáltató és a munkavállaló önkéntes megállapodásán alapuló, bármely fél részéről kezdeményezhető, munkaszerződés alapján létrejövő, az adott ágazatnál, vállalatnál megszokott teljes munkaidős foglalkoztatásnál rövidebb foglalkoztatási formát jelent.

Az e forma szélesebb körű elterjedése ellen szóló érv a munkavállalók oldaláról alapvetően az alacsonyabb kereset, a munkaadók oldaláról pedig a magasabb költségek. A tapasztalatok alapján a kereskedelem, a szállítás, raktározás, posta és távközlés területén lényegesen gyakoribb a részmunkaidős foglalkoztatással érintettek száma, mint például a feldolgozóiparban vagy az építőiparban. A „nagyfoglalkoztatóknál” nem kifejezetten népszerű ez a forma, a „kisfoglalkoztatók” azonban érdekeltőbbek a rugalmasabb (személyre szólóbb) foglalkoztatási formák alkalmazásában. A zárt technológiák nehezítik, a rugalmasabb, nyitottabb technológiák könnyítik a részmunkaidő alkalmazását.

A részmunkaidős foglalkoztatást sokan a munkaidő újraelosztása, s ezáltal a munkahelyek számának növelése egyik lehetséges eszközeként említik. A munkaidőről, annak felhasználásáról azonban ma igen keveset tudunk, így nemigen lehet részletes javaslatokat tenni annak újraelosztására sem. A jelenlegi gyakorlat szerint a munkaidőkeretet és a munkarendet a kollektív szerződés, ennek hiányában a munkáltató állapítja meg. A munkaidőről, annak helyi szabályozásáról tehát csak e dokumentumok feldolgozása adhatná meg a választ.

A nemzetközi tapasztalatok nem igazolják, hogy a munkaidő álta-

lános csökkentéséből bőséges munkahelynövekedés következne. Mind Svédországban, mind Franciaországban a munkaidő csökkentése nem, vagy csak igen csekély mértékben növelte a foglalkoztatottságot. Nálunk a piacgazdasági szorítás ellenére igen rossz a munkaidő-kihasználás. Ez összefüggésben áll azzal, hogy a vállalati üzemszervezés az egyik leggyengébb pontunk a nemzetközi versenyképesség szempontjából (Swaan 1996). Mindezek alapján valószínűsíthető, hogy a munkaidő általános csökkentése nem elsősorban a munkahelyek számát, inkább „csak” a munkaidő kihasználtságát növelné.

A fejlettebb ipari országokban az elmúlt években a részmunkaidős foglalkoztatás lényegesen gyorsabban bővült, mint a teljes munkaidős állások száma. Főleg a kereskedelemben és a szolgáltatás területén dolgozók (túlnyomórészt a nők) többsége végez részmunkaidőben munkát, ami megkönnyíti számukra, hogy a kereső tevékenységet összeegyeztethessék családi kötelezettségeikkel. A nők munkahelyekről való kiszorulása, kivonulása – amit a munkaerőpiaci adatok mutatnak – fékezi a nők társadalmi előrehaladását, s hosszabb távon társadalmi konfliktusok kialakulásához vezethet. A részmunkaidős foglalkoztatás elsősorban éppen e réteg számára jelenthet lehetőséget a munka világába való bekapcsolódásra, de a lehetőség valóra váltásához a (részidős) munkahelyek számának növelése szükséges. A részmunkaidő lehetséges érintettjei továbbá azok, akik nem családi, hanem egészségügyi okok miatt esetleg nem akarnak, illetve nem képesek teljes időben helyt állni a munkahelyeken, így az idősebb korosztályhoz tartozó munkavállalók, ezen belül a nyugdíj előtt álló személyek, a munkaképességüket részben elvesztő munkavállalók, s a hosszabb ideje munkanélküliek.

A részmunkaidős foglalkoztatás elvileg a munkanélkülivé válás alternatívája is lehet. Az elmúlt időszakban azonban a munkavállalóknak még létszámleépítési fenyegetettség esetén sem volt érdekük a rövidített idejű foglalkoztatás vállalása. A termelési problémák keletkezése a foglalkoztatottak körében érthetően bizonytalanságot szült a további foglalkoztatást illetően. A bizonytalanság hatására, s a szolidaritás hiányában sokszor az önérdék került előtérbe, és végül (alternatíva esetén is) a munkavállalók inkább mindannyian magányos „kényszermunkanélküliekké” váltak, semmint hogy átmenetileg együtt, de kevesebb bérért vészeljék át a nehéz időszakot. A munkavállalók tudják, a kevesebb bér betegség esetén alacsonyabb táppénzt, az esetlegesen mégis bekövetkező elbocsátás esetén pedig kisebb mértékű munkanélküli járadékot, nyugdíjba vonulás esetén alacsonyabb nyugdíjat jelent. Vajon lehetne-e ezeket az ellátási rendszereket függetlenné tenni a munkavállalás utolsó időszakában kapott bértől?

A nemzetközi trendek szerint azonban ma már a napi munkaidő megállapításának nincs indokoltsága. Ismeretes, hogy a napi 8 órás munkaidő meghatározását a munkásmozgalmak hosszú ideig célul tűzték ki, s ezt sok országban az első világháború után érték. Ezt követően azonban a törekvések a heti 35 órás munkahét megvalósítására irányultak. Nálunk a munkajog – a korábbi szabályozással ellentétben – nem heti, hanem napi munkaidőt határozott meg (meg-

lepő az évszám!) a gazdasági, politikai rendszerváltás után, 1992-ben. Ezzel szemben például Németországban, Franciaországban a munkajogi szabályozás a heti munkaidőt veszi alapul. Ausztriában és Finnországban mindkettővel számolnak. Önmagában már ezek is bizonytalanná tehetik a nemzetközi adatok összehasonlíthatóságát. Az európai trend az éves munkaidő meghatározása felé mutat. Több országban már a nyolcvanas évek közepén lehetővé tették az éves munkaidő meghatározás valamely formáját. A tágabb időkeret meghatározásában azonban a munkavállalók ellenérdekeltek². A napi munkaidő rögzítése nagyobb védelemet, alkalmanként túlórárt, így túlórapénzt vagy más pótlékokat, tehát a többletjövedelem lehetőségét jelenti.

Napjainkra a munkáltatók a korábbiaknál jóval költségérzékenyebbé váltak. A termelés versenyképessége megőrzésének illetve folyamatos növelésének célja miatt a termelés költségei, így az élőmunkaköltségek is csak ésszerű határig emelhetők. Ez a tétel azt jelenti, hogy csak a termelési, termelékenységi növekedésből származó többletbevétel elérése esetén érdekelt a munkáltató a munkakörmegosztással keletkező részmunkaidős foglalkoztatásban. A munkakör megosztása többletadminisztrációt, azaz költségnövekedést jelent, s ennek valamiképpen meg kell térülnie a részére.

Természetes módon következik be a részmunkaidős foglalkoztatás, ha a munkáltatónak az ilyen alkalmazásból valamiféle előnye származik, azaz például rövidebb idő alatt is elvégzi az alkalmazott ugyanazt a munkát, esetleg akár kevesebb bérért. Továbbá elvileg olyan munkapiaci helyzetben, ahol nem kap teljesidős munkavállalót az adott munkakörre, a munkáltató szintén rákényszerül – ilyen kínálat megléte esetén – a részmunkaidős alkalmazásra. De lehet ez a forma valamely különösen jól dolgozó, vagy speciális tudású, de távozni kívánó munkatárs (részbeni) megtartásának módja is. Kézenfekvő lehet a részmunkaidő alkalmazása munkacsúcsokhoz való rugalmas alkalmazkodásnál, feltéve, hogy a már alkalmazottak túlóra megtartási, növelési érdekeltsége ennél nem erősebb.

A teljesidős munkakörök megosztását illetve a célzott részmunkaidős munkahelyek kialakítását nehezíti, hogy munkaerőköltségben a viszonylag alacsony színvonalú munkabérre rakódó, ún. fix mértékű bérjellegű költségek (a munkabajárás, a munkásszállítás, az étkezés, a védőruha, a munkaruhatérítés, a többlet munkaszervezés költségei stb.) megosztott munkakör esetében az emelkedés (még változatlan kereset esetén is) olyan mértékű lehet, ami nem fogadható el a munkáltatók számára. Ilyen fix költség a munkaidő hosszától független,

² Ezért is válhatott ki ellenállást a munkavállalói oldal képviselőiből a Munka Törvénykönyvről szóló 1992. évi XXII. törvénynek a 2001. évi XVI. törvénnyel történt módosítása, benne a munkaidőkeret korábbinál rugalmasabb meghatározása.

ún. tételes egészségügyi hozzájárulás³ is, amelyet a munkáltatónak minden alkalmazott után havonta meg kell fizetnie. Természetesen a termelés jellege, kialakult technológiái sok esetben ugyancsak önmagában gátat szabhatnak a részmunkaidőre való átállásnak.

Amennyiben a foglalkoztatáspolitikai részmunkaidő elterjedését, s negatív ösztönzőinek gyengítését emeli be célrendszerébe, a cél elérése érdekében a munkahelyteremtés általános ösztönzését, emellett a módosítható fix költségek, így a tételes egészségügyi hozzájárulás kompenzálásának illetve megszüntetésének lehetőségeit is keresnie kell, különösen az említett rétegek, mindenekelőtt a nem zárt technológiájú szervezeteknél alkalmazottak esetében.

Hivatkozások

- Bagó József (1994): Kormányzati aktivitások a hátrányos helyzetű munkaerőpiaci rétegek támogatása érdekében. *Esély*, 5.
- Bagó József (1999): Mire orvosság a részmunkaidő? *Népszabadság*, márc. 6.
- Bagó József (2000): A hazai foglalkoztatáspolitikai közelítése az európai normákhoz. *Esély*, 3.
- Bagó József (2001): Az Európai Unió foglalkoztatáspolitikai intézményrendszere. *Esély* 5.
- Csoma Gyula–Falussy Béla (1996): A demográfiai görbe és a közoktatás stratégiai lehetősége. *Társadalmi Szemle*, 12.
- Galasi Péter (1996): Munkanélküliek álláskeresési magatartása. *Közgazdasági Szemle*, 9.
- Gazdasági Minisztérium (2001): A magyar foglalkoztatáspolitikai prioritásainak közös értékelése. Kézirat, Budapest, november 16.
- Gábor R. István (1998): „Reményvesztett dolgozók” a fejlett piacgazdaságokban. *Közgazdasági Szemle*, 4.
- Hárs Ágnes (1996): A munkaerő szabad áramlásának korlátai. *Európa Fórum*, 3.
- KLTE (1996): Foglalkoztatáspolitikai című specializáció képzési terve. Kézirat, Debrecen, november 1.
- Kónya István (1996): Családok és iskolák – az oktatáspolitikai lehetőségei. *Közgazdasági Szemle*, 12.
- Kovács János–Virág Ildikó (1998): Beruházási stratégia, foglalkoztatáspolitikai, szociálpolitika. *Munkaügyi Szemle*, 1.
- Kulcsár Sándor (1993): Emberi tényező – vállalati alkalmazkodás. *Személyzeti vezetés – emberi erőforrás-gazdálkodás*, 4–5.
- Micklewright, John–Nagy Gyula (1998): Segélyezés, életszínvonal és ösztönzés a munkanélküli-járadék kimerítése után. *Közgazdasági Szemle*, 5.
- Nagy Katalin (2000): Foglalkoztatáspolitikai. In: Gyulavári Tamás (szerk.): *Az Európai Unió szociális dimenziója*. SzCSM, Budapest.
- Nemzetközi Munkaügyi Konferencia. 1964. évi 122. sz. egyezmény a foglalkoztatáspolitikáról.
- Oktatási Minisztérium (2001): A Magyar Köztársaság Kormánya T/4979. törvényjavaslata a felnőttképzésről. Kézirat, Budapest, augusztus.

³ A tételes egészségügyi hozzájárulást a kormány a munkáltatókat terhelő adójellegű befizetésként 1997. január 1-jétől vezette be, havi 1800 Ft összeggel. A hozzájárulás összege 2002. január 1-jétől havi 4500 Ft. A fizetési kötelezettségről az egészségügyi hozzájárulásról szóló 1998. évi LXVI. törvény rendelkezik.

MAGYAR VALÓSÁG

- Polónyi István (1998): Az életen át tartó tanulás Magyarországon. Magyar Felsőoktatás, 3.
- Semjén András (1996): A pénzbeli jóléti támogatások ösztönző hatásai. Közgazdasági Szemle, 10.
- Swaan, Wim (1996): Az emberi és szervezeti képességek szerepe a magyar gazdaság versenyképességében. Ipargazdasági Szemle, 1–3.
- Tímár János (1997): A munkaerőpiac egyensúlyi problémái 2010-ben. Közgazdasági Szemle, 1.

BUGARSZKI ZSOLT

A szociális munka új lehetőségei a pszichiátriai betegek ellátásában

Az utóbbi években a szociális törvény számos olyan új ellátási formát nevesített, amely pszichiátriai betegeknek nyújt szociális szolgáltatásokat, a személyes gondoskodást nyújtó alap- és szakosított ellátási formák között. Ez látszólag új jelenség, hiszen korábban minden pszichiátriai probléma kizárólag az egészségügy hatáskörébe tartozott.

Ugyanakkor évtizedek óta jelen van a szakmai párbeszédben az ún. extramurális (kórházon kívüli) ellátási formák fejlesztésének igénye. Az országos szinten kiépült medikális ellátórendszer nehezen tud mit kezdeni az érintettek szociális problémáival.

Régóta hangoztatott probléma, hogy az aktív ágyakon kezelt betegek akár 50 százaléka is szociális indikációval foglalja el ezeket az ágyakat, állapotuk valójában nem igényli a kórházi kezelést.

Sok esetben azért nem lehet a betegeket elbocsátani a kórházból, mert nincs hova menniük, vagy nem megfelelő az otthoni környezetük.

További probléma, hogy az érintettek rehabilitációja nehezen valósítható meg zárt intézményi keretek között. A súlyos pszichiátriai problémák sok esetben a kognitív funkciók visszaépülésével, a mindennapi életvezetéshez szükséges készségek időleges vagy tartós elvesztésével járnak. Kórházi keretek között ha jut is megfelelő mennyiségű figyelem, szaktudás és energia az ezekkel való törődésre, akkor is kérdéses az eredeti közösségbe való rehabilitáció sikere.

Ezeket a gondolatokat – és nem utolsósorban emberi jogi, betegjogi megfontolásokat – alapulva Nyugat-Európában és Észak-Amerikában egy új típusú ellátórendszer jött létre, s ez az elmúlt 30–40 év során megreformálta a pszichiátriai ellátórendszer korábbi struktúráját. A szakmában intézménytelenítésnek nevezett folyamat során az alapvetően intézmény-központú kezelés hangsúlyai elmozdultak egy közösségi alapú ellátási forma felé.

Mindehhez leginkább az ún. vulnerabilitás-stressz elméletek nyújtanak háttérrel (Zubin és Spring, 1977). Ezek szerint a pszichés zavarok biológiai, esetleg genetikai alapon szerveződő érzékenységen

(vulnerabilitáson) alapulnak, és jelenlétük önmagában még nem feltétlenül vezet pszichés probléma kialakulásához. Az érzékenység viszont „védtelenebbé” teszi az embert az élet során óhatatlanul bekövetkező nehézségekkel szemben, melyek kedvezőtlen környezeti viszonyok között már a pszichés zavarok explicit megjelenéséhez vezethetnek.

Nem nehéz észrevenni, hogy ez a megközelítés egyszerre igyekszik figyelembe venni a biológiai, pszichológiai és szociális szempontokat. Márpedig ha a probléma kialakulásában fontos szerepet játszanak a környezeti tényezők, akkor ezeknek érvényesülniük kell a probléma kezelése során is. A közösségi pszichiátria részben éppen attól közösségi, hogy a probléma csak az egyén környezetével szoros összefüggésben válik értelmezhetővé, tehát ha az érintettet kiemeljük onnan, alapvető információktól és segítségnyújtási lehetőségektől esünk el, melyek pedig fontosak lehetnek a sikeres kezelés szempontjából.

Napjainkban tehát közösségi pszichiátria néven foglaljuk össze ezt az irányzatot, amelynek a térbeli elmozdulás mellett a multidiszciplinaritás a másik központi vonása. Habár a pszichiátriai problémák jó részének eredetét illetően máig komoly tudományos viták folynak, a vezető szakmai szervek állásfoglalásai és az utóbbi időszak klinikai eredményei egyöntetűen a különböző megközelítések kombinációját illetve együttes alkalmazását részesítik előnyben. Ez pedig nem képzelhető el másképp, mint a különböző szakmák és irányzatok partneri együttműködése mentén.

A közösségi pszichiátria megjelenése átrajzolta Nyugat-Európa és Észak-Amerika pszichiátriai ellátórendszerét. Az intézményi ellátás nem szűnt meg, de méretük csökkent. A nagy „elmeógyógyintézetek” szinte mindenhol visszaszorultak, és a korszerű medikális kezeléseknél és valamint az átfogó közösségi gondoskodásnak köszönhetően ma a pszichiátriai problémákkal küzdők döntő többsége otthonában él, és ott kaphatja meg a számára szükséges ellátást.

Fontosnak tartom azt is megjegyezni, hogy mindez nem pusztán egy tudatos intézményi reform következménye. Mára az ún. krónikus ellátásoknál világszerte nyilvánvalóvá vált, hogy sem a szociális, sem az egészségügyi intézmények nem képesek lefedni az egyre nagyobb ellátási igényeket. Legyen szó idősekről, szenvedélybetegekről, pszichiátriai betegekről vagy akár fogyatékkal élőkről, nyilvánvaló, hogy az intézmények kapacitása elégtelen, a professzionális gondozó szolgáltatások túlterheltek. Az érintettek döntő többsége saját lakókörnyezetében él, és a feléjük forduló gondoskodást (ezt, ha szakemberektől érkezik, azonnal ellátásnak hívjuk) a családtag illetve a közvetlen környezet oldja meg. Ma úgy tűnik, hogy a krónikus ellátás akkor oldható meg, ha az érintettek közvetlen ellátása helyett a természetes támogató közeget erősítjük. Az intézmények számának nagyságrendekkel történő növelése financiálisan illuzórikus, és szakmailag sem optimális megoldás.

Magyarországon történelmi okok miatt az ellátórendszer nem tudta követni a másutt 30-40 évvel ezelőtt kezdődött folyamatokat. A pszichiátriai problémák – más deviáns jelenségekkel együtt – ideoló-

giai okokból háttérbe szorultak, a kezelés szükségessége mellett legalább annyira fontos volt a probléma „láthatatlanná tételének” követelménye. Ennek köszönhető, hogy Budapest pszichiátriai otthonai a mai napig rendszerint 200-300 km-es távolságra határszéli településeken találhatóak.

A rendszerváltást követően ezek az ideológiai motivációk gyakorlatilag megszűntek, de helyükbe gazdasági érvek léptek, melyek továbbra sem tették lehetővé a szemléletbeli és strukturális változások véghezvitelét. Az utóbbi 12 évben már sem a döntéshozók, sem pedig a szakemberek oldaláról nem vonja senki kétségbe a kórházon kívüli ellátások szükségességét. Erdemben mégsem történt előrelépés. Az okok között elsőként a forráshiány jelenik meg. Ha kicsit közelebbről nézzük a problémát, akkor hamar rájövünk, hogy sem az érintettek, sem pedig a segítségükre hivatott szakmák nem kiemelkedő érdekérvényesítő képességükről híresek.

Ez az oka, hogy a rendszerváltás után majd' 10 évet kellett várnunk a közösségi modell jogszabályi nevesítésére, és ki tudja még hány évet kell várnunk a nevesített szolgáltatások gyakorlati megvalósulására.

Mégis meggyőződésem, hogy az arcpirítóan lassú tempó ellenére a közösségi alapú ellátórendszer előbb-utóbb megvalósul Magyarországon. Az alábbiakban kísérletet teszek arra, hogy összefoglaljam a Nyugat-Európai és Észak-Amerikai ellátórendszerek jellemző közösségi alapú szolgáltatás típusait. A már meglévő magyar szabályozással, illetve a létező néhány kezdeményezéssel összevetve megpróbálok egy tágabb keretben láttatni a most zajló folyamatokat.

Egy átfogó közösségi pszichiátriai ellátórendszer elemei

A közösségi pszichiátria jellemző szolgáltatási formáinak ismertetéséhez egy immár klasszikusnak számító, ám magyarul sajnos nem olvasható írást vettem alapul, melyet mintegy vázként használva megkísérlem végiggondolni az egyes szolgáltatástípusok magyarországi helyzetét.

Loren Mosher és Lorenzo Burti 1989-ben *Community Psychiatry* (Közösségi Pszichiátria) címmel kiadott könyvükben (Mosher és Burti, 1989), szisztematikusan áttekintik az irányzat történetét és a jellemző szolgáltatási formákat.

Számomra igen szimpatikus, hogy a szerzők egy sokszínű szolgáltatási palettát preferálnak, melyen lehetőség szerint mindenki megtalálhatja a saját szükségleteinek, vagy piaci kifejezéssel élve a „fogyasztói preferenciáinak” megfelelő szolgáltatási formát. Ez a sokszínűség több irányzat együttes jelenlétét feltételezi kicsi, rugalmas egységekben, melyek a helyi sajátosságoknak megfelelően egymástól jelentősen eltérő ellátási struktúrával bírhatnak.

Mosher és Burti négy fő csoportra osztják a közösségi szolgáltatási formákat:

SZOCIÁLIS MUNKA

- ambuláns szolgáltatások
- lakóformák a közösségi ellátáson belül
- nappali szolgáltatások
- munkába állítási programok

Igyekszem követni az általuk alkalmazott rendszerezési elvet, szem előtt tartva, hogy ezek mesterségesen, a könnyebb átláthatóság érdekében létrehozott kategóriák.

Ambuláns szolgáltatások

Mobil krízisintervenció

A közösségi pszichiátriai ellátórendszer magját általában egy 24 órán át elérhető krízisintervenció team képezi. Itt általában multiprofessionális teamekről van szó, melyek tagjai egy-egy beérkező akut hívásra készek azonnal a helyszínre sietni, s ott mindent megtesznek a krízis eszkalálódásának elkerülése érdekében. A munka tehát lényegében az érintettek lakásán, az érintett környezetében folyik, olykor közterületen is. A krízisintervenció szerves része a jelen lévő rokonság, szomszédság, a háziorvos, esetleg a rendőrség, a pszichiátriai ellátórendszer további szereplői és mindazok, akiket az érintett szükségesnek tart bevonni. Egy adott helyzetre való reagálásként tulajdonképpen egy háló szövődik, amelynek középpontjában minden esetben maga az érintett és annak szükségletei állnak. Az ilyen típusú munkában különös jelentősége van annak, hogy az összes intézkedés lehetőleg az érintett kezdeményezésére, de minden esetben egyértelműen annak beleegyezésével történjék. Csak így lehet elkerülni, hogy a környezet egy szükségtelenül beavatkozó, korlátozó közeg legyen, amely a szándékolttal éppen ellenkező hatást vált ki. A témával kapcsolatban végzett, szisztematikus kutatások a kórházi beutalások akár 50 százalékos csökkenését figyelték meg azokon a helyeken, ahol jól működő krízis-teameket találtak. (Hoult és Reynolds, 1984, Hoult, Rose és Reynolds, 1984, Test és Stein, 1987)

Egy krízis-team alkalmazása általában a következő előnyöket jelenti:

- A mobil krízis-team alkalmazásával elkerülhető a hospitalizáció, amely a tapasztalatok szerint – különösen ha nem önkéntes kórházba kerülésről van szó – egy újabb traumatizáló tényező lehet az amúgy is zavart, pszichotikus állapotban lévő emberek számára.
- Az otthoni intervenciók lehetővé teszik, hogy az érintett ne kerüljön idegen közegbe, kapcsolatban maradjon természetes közegével, amelyben bízik.
- A team-tagok és a környezet közvetlen résztvevőinek rendszeres találkozási olyan rituáléként is értelmezhetőek, melynek következtében jelentős változások mehetnek végbe a szociális kapcsolatrendszerben.

- Az otthoni környezetben sokkal kevésbé van jelen a „címkézés”. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy az érintett saját közegében az egyes tünetek, viselkedésmódok sok esetben érthetővé, átláthatóvá válnak, jelentést kapnak.

- Az eredeti közegben sokkal könnyebb a normális szerepfunkciókba való visszailleszkedés, hiszen az érintett nem szakadt ki közegéből, és a környezet folyamatos támogatása mellett egyre több mindennapi kihívásnak tud megfelelni.

- Egy olyan környezetben, amelynek összetételét nagymértékben az érintett határozza meg, sokkal kevésbé kell tartani az intézményes ártalmaktól, illetve az esetleges visszaélésektől, jogsértésektől.

A világ számos pontján működő krízisszolgálatok nagy különbségeket mutatnak a szervezeti felépítésük, küldetésük, napi gyakorlatuk terén. Mosher és Burti számos rendszer megvizsgálása után a következőket javasolja:

- A team létszáma 4–5 fő legyen, amelyben van pszichiáter orvos, ápoló személyzet, szociális munkás, pszichológus illetve a helyi sajtóosságoknak megfelelően más, segítő foglalkozású szakember.

- Az ellátandó térséget úgy kell felosztani, hogy az érkező hívásokat követően 15–20 percen belül a helyszínre lehessen érni.

- A kikerülő csapatok lehetőleg ne legyenek egyedül, s törekedni kell arra, hogy a párokat férfi és nő alkossa. A szakemberek elsőrendű feladata az érintett biztonságának megteremtése, egy ideiglenes egyensúlyi helyzet teremtése, melynek talaján elindulhat a további munka. Ez a tapasztalatok szerint átlagosan 4–5 órás jelenlétet vesz igénybe. Ha több időre van szükség, akkor meg kell szervezni a folyamatos jelenlétet.

Magyarországon jelen pillanatban sem az egészségügyi, sem a szociális jogszabályok nem rendelkeznek hasonló mobil krízisszolgálatok létrehozásáról. Amikor például öngyilkossággal fenyegetőző emberek jelennek meg egy-egy hídon, nagyobb épületen, vagy valamilyen katasztrófahelyzet fenyeget, a szociális vagy egészségügyi szakemberek helyett a rendőrség vagy tűzoltóság emberei próbálják megoldani a helyzetet.

Esetmenedzsment

Az amerikai case management kifejezésből általában esetmenedzsmentként fordított tevékenység véleményem szerint gyakorlatilag mentális problémákra specializált, szociális esetmunka. Itt egy személyes, bizalmi kapcsolat keretében végzett támogató munkáról van szó, amely végigkíséri az érintettet problémája legtöbb fázisán.

Az esetmenedzser-modellek azt a felfogást képviselik, hogy a sokrétű segítségnyújtás közepette szükség van egy személyes, megtartó kapcsolatra.

SZOCIÁLIS MUNKA

A különböző eszményment-modellekről a Schizophrenia Bulletin-ben jelent meg egy átfogó tanulmány (Mueser, Bond, Drake, Resnick, 1998). A tanulmány az egyes modelleket az alábbi logika mentén foglalja össze:

Közvetítói eszményment-modell (Broker Service Model)

Az első próbálkozások a különböző ellátórendszerek közötti tájékozódást szolgálták. Ez az ún. közvetítő modell. Az ilyen típusú eszményment-tevékenység feladata a különböző intézmények közötti közvetítés, valamint a páciensek és a számukra szükséges szolgáltatások közötti kapcsolat kialakítása. (Moore, 1990)

Klinikai eszményment-modell

Ezt a kezdeményezést az a felismerés hozta létre, hogy a közvetítésen felül az eszményment-tervezésnek gyakran a direkt szolgáltatások nyújtásában is részt kell vennie. (Kanter, 1989) A modell szerint ez az alábbi területeken történik:

- kezdeti fázis (felvétel, értékelés, tervezés)
- környezeti intervenciók (összekapcsolás a közösségi forrásokkal, családtagokkal és más személyekkel folytatott konzultáció, együttműködés orvosokkal és kórházakkal, érdekképviselés)
- a páciensre érintő beavatkozások (egyéni pszichoterápia, készségfejlesztő tréningek, kommunikációfejlesztő tréningek, pszichoedukáció)
- páciens-környezet intervenciók (krízisintervenció, monitorozás)

Asszertív közösségi modell (Assertive Community Treatment Model, ACT)

Ez egy átfogó kezelést céloz meg, amely túlmutat mind a broker, mind pedig a klinikai modell keretein (Stein és Test, 1980). Team-munkáról van szó, melynek tagjai pszichiáter, ápoló és legkevesebb két eszményment-tervező (rendszerint szociális munkás). A modell alapvető jellemzői:

- alacsony páciens-stáb ráta (10:1)
- a legtöbb szolgáltatást a közösségben nyújtják
- az esetek nem egyéni esetek, hanem az egész team együttesen viseli a felelősséget
- 24 órás elérhetőség
- a legtöbb szolgáltatást közvetlenül a team nyújtja, ritka a közvetítés
- a szolgáltatás időben nem korlátozott.

Intenzív esetmenedzsment modell (Intensive Case Management Model, ICM)

Ennek a modellnek a fejlődése a nagy szolgáltatásigényű használók szükségleteire reagálva indult meg (részletesebben Shern et al., 1989). A koncepció lényege, hogy ha az érintettek nem kapnak intenzív támogatást, akkor valószínűleg költségesebb szolgáltatásokat vesznek majd igénybe, például a sürgősségi ellátás figyelőszobáit (Surles és McGurrian, 1987). Ezt a modellt is alacsony páciens/stáb ráta jellemzi, s nem csupán teljes körű szolgáltatásokat nyújt a páciensek környezetében, hanem a munkatársak aktívan részt vesznek a napi életvezetésben is. (Aberg, Wistedt et al., 1995)

Erősség-modell (Strengths Model)

Ez a megközelítés az esetmenedzsment gyengeségeire adott válaszként jött létre. (Sullivan, 1992) Képviselői szerint a gyakorlatban túlhangsúlyozzák a károsodásokat, ami azzal jár, hogy elterelődik a figyelem a páciensek erősségeiről, amelyeket használni tud egyéni céljainak elérése érdekében. A megközelítés alapelvei (Rapp, 1993):

- inkább az egyéni erősségekre fókuszál, mint a patológiára
- az esetmenedzser-páciens kapcsolat elsődleges és alapvető
- az intervenciók a páciens önmeghatározásán alapulnak
- a közösségre úgy tekintenek, mint a források egy oázisára, és nem mint akadályra
- a pácienssel való kapcsolat a közösségben folyik, nem az irodában
- a súlyos mentális problémában szenvedő emberek folyamatosan képesek a tanulásra, fejlődésre és a változásra

Rehabilitációs-modell (Rehabilitation Model)

Ez a modell is inkább a páciens kívánságaira és céljaira helyezi a hangsúlyt, mint az egészségügyi ellátó rendszer céljaira. (Anthony et al., 1993) Különös jellemzője ennek a modellnek a készségek felmérése és fejlesztése, melyek segíthetik a közösségi létet és az egyéni célok elérését.

A szerzők megállapítása szerint a különböző modellek felbukknása az elmúlt pár évtizedben tekinthető úgy is, mint egy természetes, evolúciós folyamat a mentálisan súlyosan beteg személyek ellátásában. Mielőtt elindult volna a dezintitucionalizáció, nem volt szükség esetmenedzserre, a legtöbb páciens kórházban volt, ahol megőrző jellegű kezelést kapott. Amikor a páciensek visszatértek a közösségbe, kifejlődött a közvetítő (broker) modell, amely összekapcsol a szükséges kezelési és rehabilitációs forrásokkal. Ennek a szerepnek a bonyolultsága ahhoz a felismeréshez vezetett, hogy az esetmenedzsernek

szüksége van egy sor klinikai készségre a páciens állapotának eredményes felmérése érdekében. Ezeknek a készségeknek a birtokában természetesen jelentkezett az esetmenedzser részvétele a klinikai munkában (klinikai modell). Maga az esetmenedzser terepen végzett tevékenysége azonban felvetette a szolgáltatások közösségben történő nyújtásának kérdését (asszertív és intenzív modellek). Részben az eredmények folyamatos monitorozása és a korábbi modellek hiányosságai következtében jöttek létre az erősség (strenghts) és rehabilitációs modellek.

A különböző esetmenedzsmet-modellek eredményességét vizsgálva az ACT és az ICM modellek emelkedtek ki. A legkomolyabb pozitív változást a kórházban töltött idő csökkenésében, a lakóhelyi stabilitásban való előrelépésben, az életminőség javulásában, s a páciensek és hozzátartozók elégedettségében lehetett megfigyelni (Mueser et al., 1998).

Hazai esetmenedzsmet kezdeményezések

Az esetmenedzseri tevékenységnek vannak magyarországi megfelelői is. Megkockáztatom, hogy ide soroljam a pszichiátriai gondozók gondozónőinek a munkáját. Ez azonban több szempontból is problémás. Egyrészt a pszichiátriai gondozók rendkívüli mértékben túlterheltek. Egy-egy gondozónőre 300, esetleg 1000 gondozott jut egy évben, ami gyakorlatilag lehetetlenné teszi az érdemi munkát. Másrészt a pszichiátriai gondozó szervezeti felépítése túlságosan medikalizált, s ami még nagyobb baj: hierarchikus. Nyilván sok minden függ az intézményvezetőtől, de a gondozók többsége a biológiai kezelésre szorítkozik, részben a túlterheltség miatt, ami nem engedi az időigényesebb terápiás és pszichoszociális beavatkozásokat, részben pedig az általánosan uralkodó biológiai szemlélet miatt.

Mindezek ellenére azért sorolom a gondozói tevékenységet az esetmenedzseri munkához, mert eredeti célkitűzéseit és lehetőségeit tekintve a pszichiátriai gondozó az a magyarországi intézmény, amelynek az ilyesfajta munka feladata, illetve feladata lenne.

A szociális ellátórendszer oldaláról a családsegítő szolgálatoknak van a fentiekhez némileg hasonló szerepük. A szociális törvény a következőképpen rendelkezik feladataikról:

„64. § A családsegítő szolgáltatás célja a települési önkormányzat működési területén élő szociális és mentálhigiénés problémák miatt veszélyeztetett, illetve krízishelyzetbe került személyek, családok életvezetési képességének megőrzése, az ilyen helyzethez vezető okok megelőzése, valamint a krízishelyzet megszüntetésének elősegítése.” (1993. évi III. törvény)

További feladatokat fogalmaz meg immár nevesítetten is a pszichiátriai betegekkel kapcsolatban is a szociális törvényt módosító 2001. évi LXXIX. törvény.

„(5) Az a települési önkormányzat, amely a családsegítő szolgáltatást önálló intézmény működtetésével biztosítja, az általános segítő szolgáltatáson túl speciális segítő szolgáltatást is nyújt. Ennek keretében a szociálisan rászorult egyének, csoportok számára önálló szolgáltatást biztosít, a gyermekeket nevelő családok számára speciális programokat szervez. A speciális segítő szolgáltatásokra vonatkozó részletes szabályokat – amennyiben jogszabály eltérően nem rendelkezik – a települési önkormányzat rendelete határozza meg.

(6) A speciális szolgáltatásokat különösen
(...)

b) a fogyatékkal élők, a krónikus betegek, a szenvedélybetegek, a pszichiátriai betegek, a kábítószer-problémával küzdők és családtagjaik számára kell megszervezni.”

Ezeknek az intézményeknek tehát területi ellátási kötelezettségük van. Egy adott térség lakosságának szociális, mentálhigiénés problémáit kell ellátniuk, és ahogy arról már szó volt, a pszichiátriai problémákkal küzdő emberek többsége lakóhelyén, otthonában él.

A legtöbb családsegítő szolgálatnál (de még a gyermekjóléti szolgálatokban is) rendre megjelennek pszichiátriai problémákkal küzdő emberek, arról mégsem beszélhetünk, hogy a kórházból való kikerülés után – vagy akár azt megelőzően – az érintettek számára automatikusan elérhetőek lennének szociális, pszicho-szociális szolgáltatások a családsegítőkből.

A Szociális törvény legutóbbi módosítása pszichiátriai közösségi gondozásként nevesít egy olyan új alapellátási formát, amely nagyon hasonló a fent ismertetett eszményes modellekhez. A jogszabály szerint a települési önkormányzatok kötelesek közösségi pszichiátriai ellátásról gondoskodni, elsősorban a gondozási központ, ennek hiányában a családsegítő szolgálat keretében:

„(2) A közösségi pszichiátriai ellátás keretében a pszichiátriai beteg részére lakókörnyezetében komplex segítséget kell nyújtani mindennapi életvitelében, továbbá lehetőség szerint biztosítani szükséges a meglévő képességeinek megtartását, illetve fejlesztését. A pszichiátriai beteg állapotának figyelemmel kísérése érdekében a szociális ellátást végző személy kapcsolatot tart fenn az ellátott személy háziorvosával, illetve pszichiátriai szakorvosával, valamint családjával. A pszichiátriai beteg számára segítséget kell nyújtani
a) az egészségi és pszichés állapota javításában,
b) a mindennapi életében adódó konfliktusok feloldásában és problémái megoldásában,

- c) a szociális és mentális gondozásában,
- d) az egészségügyi ellátáshoz való hozzájuttatásában.”

A jogszabály figyelemreméltó, és elvileg valóban összeegyeztethető azokkal a tartalmi elemekkel, amelyek a korszerű eszményment szolgáltatásokban megjelennek. Ugyanakkor – habár a részletes szabályozás még nem jelent meg – számomra aggályos, hogy a szolgáltatás megszervezését a törvény a gondozási központokhoz delegálja. Ezek az intézmények jelenlegi feladataik mellett is túlterheltek és tevékenységükre leginkább az idősgondozási jellemző. A pszichiátriai betegek korszerű elvek szerinti ellátása azonban egy egészen más jellegű tevékenység, melyre a gondozási központok szakemberei valószínűleg nincsenek felkészülve. (Szabó és mtsai., 2001)

Esetmenedzsment-modellek egyéni kezdeményezések szintjén hazánkban napjainkban is jelen vannak. Részben ide sorolható az Ébredések Alapítvány magyarországi tevékenysége. Ez a szervezet képviseli az Ian Falloon nevével fémjelzett Integrált Pszichiátriai Ellátást (IPE). A modell a már említett stressz-vulnerabilitás elméletekből kiindulva a kezelés során elsősorban a közösségben végzett munkát, azon belül is a készségfejlesztő, stresszkezelő módszerek alkalmazását valamint a pszichoedukáció jelentőségét hangsúlyozza (Falloon és mtsai, 1998).

A másik kezdeményezés a Soteria Alapítvány nevéhez fűződik. A Soteria eszménymentes tevékenysége leginkább az ismertetett intenzív eszménymentes modellre (ICM) emlékeztet. A stábjában dolgozó szociális munkások egyéni eszménymentes munkát végeznek a legkülönbözőbb állapotban lévő pszichiátriai problémákkal küzdő emberekkel. Tevékenységük egyszerre folyik a Soteria helyiségében, az érintett lakásán, egy semleges helyen (pl. kávéház, utca), különböző hivatalokban vagy pszichiátriai és szociális intézményekben. Ennek megfelelően az eszménymentes, amennyiben szükség van rá, végigkíséri az érintettet az akut fázistól egészen a visszailleszkedés fázisáig, folyamatosan tartva a kapcsolatot a hozzátartozókkal, szakemberekkel, hivatalokkal, amelyek az érintett problémájával kapcsolatban fontosak lehetnek. A Soteria 1997–98-as tevékenysége kapcsán szintén figyelemreméltó eredményeket tudott felmutatni a kórházi kezelések gyakoriságának csökkenésében. (Bugarszki, 2002)

E két hazai eszménymentes kezdeményezés egyrészt azt mutatja, hogy mind a szakemberek, mind pedig az érintettek körében van igény az ilyen típusú szolgáltatásra, másrészt pedig, hogy a kezdeti – bár tudományosan még nem igazolható – eredmények miatt indokolt a programok folytatása és bővítése.

Lakóformák a közösségi pszichiátriai ellátás keretében

Átmeneti intézmények

Az átmeneti intézmények ideiglenes lakhatási lehetőséget biztosítanak. Ezek a helyek sokkal inkább intézményesültek, mint a fent említett lakóközösségek. Az ilyen intézmények általános jellemzőiként a következőket említhetjük:

– Családias közegben valamivel több személyt (15–25 fő) vesznek fel.
– Az intézmény szabályai a független élet kialakítására ösztönöznek:

- A bentlakás időtartama korlátozott.
- Kevés az egyágyas szoba, és a klienseknek csak minimális a befolyása a szobaválasztás terén.
- Követelmény az intézményen kívüli aktivitás (iskola, munkahely).
- A terápiás eljárásokat az intézmény falain kívül bonyolítják.
- Az önálló életre való felkészítés jegyében a lakóknak részt kell venniük a mindennapi háztartási munkákban.
- Kötelező a részvétel az intézményi gyűléseken, amelyeken felosztják a házimunkákat, és megszervezik a különböző kulturális vagy szabadidős rendezvényeket.

– Az intézményben relatíve alacsony a dolgozók száma, így a munkatársaknak a csoport támogatására kell koncentrálniuk, nem az egyénekre. Ideális esetben a kliensek egymásnak nyújtanak támogatást, s nem a munkatársakhoz fordulnak.

– A munkatársak úgy tekintenek erre a helyre, mintha az egy diákszálló lenne. A dolgozók mint kollégiumi nevelőtanárok vannak jelen délután 16 órától reggelig, amikor optimális esetben a kliensekkel együtt elhagyják az épületet.

Az átmeneti intézmények elsősorban lakhatási lehetőséget nyújtanak azokban az esetekben, amikor az érintett valamilyen oknál fogva nem maradhat az eredeti közegében, de állapota nem indokolja a kórházi kezelést. Önállósága nagyrészt megmaradhat, továbbra is elláthatja azokat a mindennapi funkciókat, melyeket képes önállóan ellátni. A terápiás munka elsődleges célja az önálló életvitel teljes mértékű visszaállítása.

Az átmeneti típusú intézmények hazánkban is jól ismertek. Mára a törvényi szabályozás a személyes gondoskodást nyújtó szakosított ellátási formák között átmeneti intézményt nevesít hajléktalanok, családok, pszichiátriai betegek és szenvedélybetegek részére is. A rendszerváltás óta elsősorban az újonnan kialakult hajléktalanellátás területén és a gyermekvédelemben jelentek meg átmeneti típusú intézmények, melyek alapelveikben hasonló félutas jelleget mutatnak, mint a nyugati modellek. Sajnálatos módon a pszichiátriai ellátás területén hiányoznak az átmeneti intézmények. Ha valakinek átmeneti lakha-

tásra van szüksége és ez nem oldható meg a családon belül, a kórház marad az egyetlen – és egyben legdrágább – megoldás.

A mentális problémák kezelésének területén éppen az állami kezdeményezések hiányára reagálva próbálkozik több civil szervezet is átmeneti intézmények létrehozásával.

Az ilyen tervek megvalósításában talán a Szabó Péter pszichiáter nevéhez fűződő Jászol Alapítvány budakalászi kezdeményezése jutott a legmesszebb. Ők egy komplex átmeneti intézményt és szociális központot terveznek, a helyi önkormányzat hathatós támogatásával. Az intézmény magvát egy pékség alkotja, amely amellet, hogy profittermelő vállalkozásként hozzájárulhat a működtetés költségeihez, védett munkahelyként is szolgál az érintettek részére.

Védett lakások

Az ún. védett lakások számos közösségi pszichiátriai program szerves részét képezik. Általában családi házakról vagy lakásokról van szó, melyben életvitelszerűen él együtt 4–5, esetleg 6–7, pszichiátriai problémákkal küzdő ember.

Funkcióikat tekintve a védett lakhatási programok különbözőek lehetnek. Egyik jellemző típusuk az ún. lakóotthon, mely célja a tartós intézményi elhelyezést igénylő emberek hosszú távú ellátása. Az ilyen szolgáltatások a nagy pszichiátriai intézményeket (Magyarországon korábban elmeszociális otthonoknak, ma pszichiátriai otthonoknak nevezett intézmények) hivatottak kiváltani. Egy alapszintet jelentenek, melyekben az átmeneti intézményekkel ellentétben a lakhatási lehetőség időtartama nem limitált. Optimálisnak tekinthető, ha az érintett számára ez egy meghatározott ideig tartó kedvezményes árú, de egyébként teljesen normális lakásbérleti jogviszonyként jelenik meg. A tapasztalatok szerint azonban nem gyakori a bérleti díj teljes áthárítása a lakókra. Ennek az az oka, hogy amint az érintettek képessé válnak arra, hogy teljes árat fizessenek, a piacon keresnek maguknak lakást, s nem a 3-4-5 fős lakóközösséget választják. (Mosher és Burti, 1989) Nyilvánvaló, hogy a védett lakásoknak ez a típusa csak azoknak az embereknek megfelelő, akik különösebb gondoskodást, ellátást már nem igényelnek, s nagy esélyük van a visszailleszkedésre. Az is nyilvánvaló, hogy a nagy létszámú pszichiátriai otthonok kiváltásához megfelelő számú lakóotthonra van szükség, különösen akkor, ha követelményként jelenik meg az időkeretek limitálatlansága.

Magyarországon – egy-két vidéki kezdeményezést leszámítva – csupán a jogszabályokban találkozhatunk pszichiátriai betegek lakóotthonaival. A szociális törvény ezek létrehozását azonban csak 2009-től teszi kötelezővé a megyei illetve fővárosi önkormányzatok számára. Védett lakásokat nem ismer a magyar ellátórendszer. Önálló és elérhető lakhatást jelenthetnének a szociális lakások, melyek az önkormányzati bérlakások privatizációja után szinte teljesen eltűntek.

Nappali programok

Anthony és Dion adatai szerint a kórházból elbocsátott páciensek mindössze 20–25 százaléka talál a munkaerőpiacon állást. (Anthony és Dion, 1986) Így az érintettek többségénél hiányzik az az állandó napi ritmus, ami a munkavállalás egyik velejárója. Ez hosszabb távon egyre csökkenti munkavállalási esélyeiket, s az esetek többségében az érintettek elmagányosodásához vezet. A közösségi orientáltságú programok nagy részében különböző nappali programokat is találhatunk. Ezekre általában egyszerű, átlátható, külső kényszerektől mentes miliőjellemző – művészeti tevékenységek, társasjátékok, videofilmek vetítése, kirándulások, és más hasonló tevékenységek folynak. Tulajdonképpen egy találkozóhelyről van szó, melynek elsődleges funkciója egy megtartó közeg teremtése, ahová az elmagányosodott emberek eljárnak beszélgetni, s valamilyen, számukra fontos dolgot elintézni, tanulni vagy részt venni a programokon. Egy-egy nappali program ideális esetben – a rendelkezésre álló tértől függően – 20–25 főt tud befogadni egyszerre. Erre a szolgáltatásra is érvényes, hogy a gettósodás elkerülése érdekében érdemes az egyes programokat a nem pszichiátriai beteg emberek számára – pl. a környéken lakóknak – is hozzáférhetővé tenni. Ez sokat segíthet az előítéletek leépítésében, illetve a környékbeliek szimpátiájának elnyerésében.

Az egyes nappali intézmények szervezeti felépítése nagy változottságot mutat. Vannak ún. nappali klinikák vagy nappali kórházak. Ezek általában medicinális modell szerint működnek, szervezetenként sokszor valamelyik kórházhoz tartozva. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy medikális személyzet (ápolók, orvosok, foglalkoztatók) dolgozik bennük, s a programok struktúrája valamilyen terápiás eljárás vagy speciális módszer szerint alakul. Folyhat egyéni vagy csoportos pszichoterápia, rajz-, tánc-, zene-, mozgásterápia stb. Általában ezekben az intézményekben lazább a hierarchia, de az orvosi vezetés még egyértelmű.

Ilyen típusú intézmények hazánkban is vannak, s általában nappali kórháznak hívják őket. A leírtak szellemében működik nappali kórház a XVI. kerületben vagy a VIII. kerületi Kálvária téren.

A nappali intézmények másik típusa sokkal kevésbé medikalizált. Ezek egy része szociális jellegű, s adminisztratív szempontból is sokkal inkább a szociális szférához tartozik, másokat önszervezetek tartanak fenn, vagy egyéb civil szervezetek működtetnek. A tevékenység ezekben is nagyon hasonló, mindössze a programok kevésbé szakmaiak. Nem beszélhetünk terápiáról, noha akár minden napra eshet egy kézművességgel, rajzzal, tánccal, vagy zenével kapcsolatos program, amely inkább egy művelődési ház hobby-foglalkozására emlékeztet, s kevésbé egy egészségügyi intézmény terápiás programja. Ez persze nem jelenti azt, hogy ezekben az intézményekben ne folynának szakmai programok. A napközbeni tevékenységek strukturálásán felül elérhetőek szociális munkások, lehetőség van job-klubok, vagy egyéb, a munkába állítással kapcsolatos programok igény-

bevételére, valamilyen tanfolyamon való részvételre (nyelvtanulás, számítógépes ismeretek), vagy a ma nagyon korszerűnek számító készségfejlesztő, konfliktuskezelő tréningek elérésére.

Nappali intézményeket szintén a személyes gondoskodást nyújtó szakosított ellátási formák között nevesít a Szociális törvény. Ennek értelmében minden 20 000 főnél nagyobb lélekszámú települési, kerületi önkormányzat köteles létrehozni 20–30 fős nappali szolgáltatást. A jogszabály eredeti formájában 1999. december 31-i határidővel írta elő a létrehozás kötelezettségét, de ezt a határidőt az elmúlt évben 2008-ra módosították. Jellemzi a magyar ellátórendszer állapotát, hogy a jogszabályi nevesítést követő 3 évben Budapesten mindössze 3 nappali intézmény jött létre (ebből kettőt civil szervezet működtet), és országszerte sem éri el a pszichiátriai betegeknek létrehozott nappali intézmények száma a 15-öt.

Itt érdemes megjegyezni, hogy miközben nálunk a professzionális programok létrehozása is várat magára, addig a nyugati országokban egyre inkább előtérbe kerülnek az ún. user led (felhasználók által működtetett) szolgáltatások.

A nappali programok tekintetében figyelemreméltó a teljesen felhasználó-centrikus működés által jellemzett Clubhouse mozgalom. A New York-ból indult kezdeményezés ma már több száz tagot számlál, világszerte. Ennek csak az a szervezet lehet tagja, amely nappali programjával kapcsolatban teljesíti a mozgalom alapelveit. Ebben olyan pontok találhatók, melyek szerint pl. tiltott minden elkülönülés a stáb és a szolgáltatás használói között. Nem lehetnek elkülönült team-szobák, elkülönült team-ülések. Az adminisztratív döntéseket a Clubhouse használói és a team-tagok közösen hoznak, melynek fóruma a házgyűlés.

Magyarországon teljes mértékben önszervező szervezet által működtetett kezdeményezés a Budapest VII. kerületében működtetett klub a Lélek-Hang Egyesület fenntartásában és örvendetes módon egyre több önszervező kezdeményezés jelenik meg országszerte. Ezek jelentőségét – azt gondolom – nem lehet eléggé hangsúlyozni. Ma már – legalábbis számomra – nem kérdés, hogy sem szociális, sem egészségügyi szolgáltatást nem lehet létrehozni és működtetni az érintettek bevonása nélkül. Figyelemreméltóak azok a tapasztalatok, melyek egyértelműen megmutatták, hogy még az olyan komoly szakmaiságot feltételező szolgáltatást is, mint amilyen a krízisellátás, képesek felhasználók működtetni.

A nemzetközi irodalom számos olyan vizsgálatról számol be, amelyek a nappali szolgáltatások rehospitalizációt megakadályozó hatásairól szólnak. Egyes eredmények szerint a visszaesési ráta 10 százalékra is csökkenhet, és sok esetben a nappali szolgáltatások megfelelő alternatívái lehetnek a teljes körű intézményi szolgáltatásoknak. (Bond, Witheridge, Setze, Dincin, 1985, Malamud, 1985)

Munkába állítási programok

A társadalomba történő visszailleszkedés egyik fontos eleme a munkaerőpiacra történő visszatérés. A pszichiátriai problémák egy jó része a hétköznapi életből való teljes visszavonulással jár. A zavaró tünetek, az elhatalmasodó zavartság, félelem akár hosszú hónapokra lehetetlenné teszik a napi munkába járást. Ezt kevés munkahely tudja tolerálni, s ha a törvény meg is védi az embert az elbocsátástól, a pszichiátriai betegség okozta stigma megnehezíti a visszatérést. Nagyobb problémát jelent, hogy sok esetben a probléma még az első munkavállalás ideje előtt jelentkezik a tanuló évek során. Sok esetben pedig nem is beszélhetünk teljes gyógyulásról, a tünetek időről időre újra jelentkeznek, ami rendkívüli módon megnehezíti a munkavállalást.

A közösségi pszichiátriai programok tevékenysége kiterjed a munka világába való visszailleszkedésre is. Erre az esetek többségében két program-típus jött létre. Az egyik a védett munkahelyek rendszere, amely az intézményes pszichiátria keretei között is sok helyen megtalálható. A másik pedig az ún. támogatott munkába állítási program, amely tipikusan közösségi pszichiátriai kezdeményezés.

Védett munkahelyek

Tulajdonképpen arról van szó, hogy a pszichiátriai intézmény vagy egy, külön erre a célra létrehozott foglalkoztató központ különböző munkahelyeket üzemeltet, ahol csökkent munkaképességű embereket alkalmaznak. Az elvállalt munka olyan, hogy nem feltétlenül a termelékenységen van a fő hangsúly, hanem egyrészt a tanuláson (néhány védett munkahely képzési központ is egyben), másrészt a munka világába való visszatérésen. Ezt leginkább a rendszeres munkába járás ritmusa, a munkafegyelem, a határidők betartása stb. jellemzi.

A prágai Fokusz számos olyan üzemet működtet, amely a konkrét munkavállalásra koncentrál. Működtetnek nyomdát, kertészetet, kávéházat stb. Ezek profitot termelő vállalkozások. Hasonló programok – elsősorban fogyatékosok részére – vannak Magyarországon is, de jól kiépített rendszerről nem beszélhetünk, s a rendszerváltás óta ezek is inkább visszaépültek, mintsem fejlődtek volna.

Pszichiátriai betegek részére leginkább az egyes kórházak falain belül működnek foglalkoztatási programok ún. munkaterápiás rendszerrel. Ilyen működik pl. Pomázon, Nagykovácsiban.

Támogatott munkába állítási program

Vannak olyan kezdeményezések, melyek nem saját munkahelyek létrehozására, hanem az érintettek piaci munkahelyekre való integrálására törekzenek. Ez történhet munkaközvetítésen, a munkavállalással

kapcsolatos készségek elsajátításán keresztül, vagy egy speciális munkába állítási program keretében, melyet az angolszász irodalomban a nehezen fordítható „job coach”-ként emlegetnek.

A munkaközvetítés szokványos módon tulajdonképpen információs központot jelent, mely egyrészt a védett vagy rehabilitációs munkalehetőségekről nyújt tájékoztatást, másrészt pedig a piaci lehetőségekről. A szolgáltatást rendszerint szakemberek nyújtják, akik nem pusztán közvetítik az információkat, hanem egyénenként vagy csoportos formában lehetőséget adnak az eddigi tapasztalatok megbeszélésére, és támogatást nyújtanak az elkövetkező próbálkozásokhoz. A munkavállalással kapcsolatos készségek elsajátítása elsősorban kommunikációs illetve készségfejlesztő tréningeket jelentenek, melyekről az esetmenedzsment kapcsán már volt szó.

A „job coach” egy különleges program. Általában egy jól felkészített stáb végzi, s tevékenysége egyrészt piaci vállalkozások, vállalatok beszerzéséből, másrészt a pszichiátriai problémában érintett embereknek a szó szoros értelmében kíséréséből áll a munkavállalás első időszakában.

A munkatársak felkeresik a potenciális munkaadókat, s megpróbálják meggyőzni azokat, hogy alkalmazzák klienseiket. Ez optimális esetben egy hosszabb kapcsolat kezdetét jelenti. Egy cégnek több oka is lehet arra, hogy pszichiátriai problémában érintett embert alkalmazzon. Egyrészt adókedvezményt vehet igénybe, másrészt javíthatja a róla alkotott képet. Mégis: a tapasztalatok szerint ezek egyike sem döntő szempont. Általában egész egyszerűen emberi szempontok döntenek, s egy idő elteltével pedig a személyes kapcsolat kerete elegendő ahhoz, hogy az érintettel kapcsolatos előítéletek elfogadássá, sőt szimpátiává forduljanak át. Az ide vezető úton nyújt nagy segítséget a „job coach”, aki mindkét félnek segítséget tud nyújtani problémás helyzetek esetén.

Az érintetteknek nyújtott segítségnyújtás már önmagában a jelenlétben megnyilvánul. Az első időben együtt járnak dolgozni, s a segítő jelenléte csökkentheti az idegen hely okozta bizonytalanságérzést, szorongást. A feladatok együttes megbeszélése, a tapasztalatok megosztása szintén segítőleg hathat. Erre az intenzív jelenlétre általában néhány hétig van szükség, utána fokozatosan csökkenhet a kapcsolattartás intenzitása.

Hosszú évek óta működtet ilyen programot a prágai ESET nevű szervezet. Az ottani munkatársak garanciát vállalnak támogatottjairaikért. Ez konkrétan azt jelenti, hogy ha az érintett nem jelenik meg munkahelyén a támogatás ideje alatt, akkor kísérelje végzi el a munkát. Az ESET munkatársainak elmondása szerint a vállalt munkák igen széles spektrumon helyezkednek el. Ilyenek pl. a futárszolgálat az egyes cégek irodái között, s ilyenek a karbantartási vagy az adminisztrációs munkák, takarítás stb.

Hasonló tevékenysége Magyarországon a Salva Vita Alapítványnak van, akik fogyatékos emberek támogatott munkába állításával foglalkoznak. Sajnálatos módon a munkába állítási programok, és ál-

talában az ezzel kapcsolatos – intézményi és nem intézményi – tevékenységek–szolgáltatások a gyakorlatból és a jogszabályokból is hiányoznak. Lehetne mondani persze, hogy a különböző célcsoportokra vonatkoztatva nevesített rehabilitációs intézmények hivatottak a munkaerőpiaci rehabilitáció megoldására, de megbízható és minden érintett számára elérhető rendszerről itt sem beszélhetünk.

A közösségi pszichiátriai hálózat

Az utolsó pár gondolatot folytatva szeretném egy külön részben kiemelni, hogy ezek a szolgáltatások együttesen jelentenek valódi komplex segítségnyújtást egy adott térség pszichiátriai problémában érintett lakosai számára. További feltétel, hogy ezeknek a szolgáltatásoknak valóban elérhetőeknek kell lenniük. Hiába mondhatjuk el ugyanis, hogy bentlakásos intézmények vonatkozásában országosan több mint 7000 férőhely áll rendelkezésre, ha ezekbe csak kihalásos alapon, évekig tartó várakozás után lehet bekerülni. Ez nem egy valódi lehetőség.

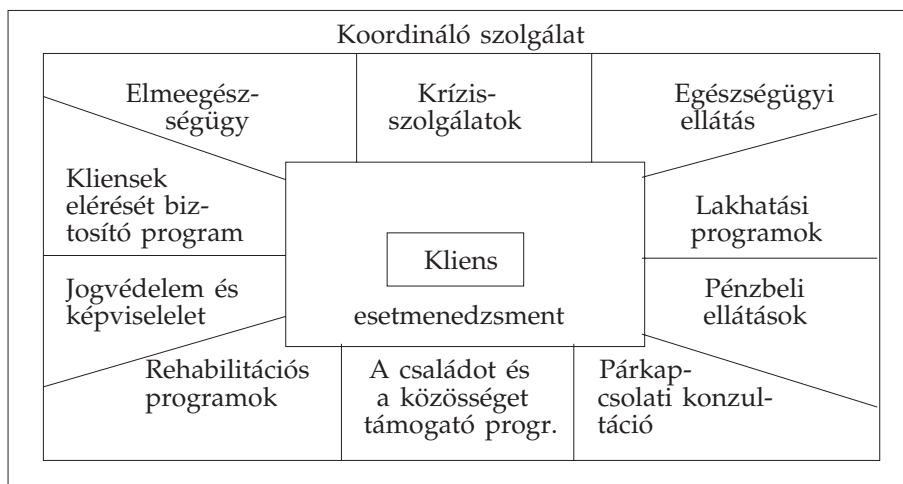
Világosan látni kell, hogy a fent vázolt szolgáltatások apró elemeire bontják a teljes spektrumot felölelő (vagy legalábbis erre kísérletet tevő) kórházi ellátást. Ma egy kórházi osztály számos funkcióval bír. Ezek egy része eredeti funkció, más részüket kényszerűen vállalta át, megfelelő szociális programok híján.

Ugyanakkor nagyon fontosnak tartom megjegyezni, hogy a kórházi rendszer a szolgáltatásait csak egyszerre tudja nyújtani. Nem mondhatom azt, hogy nekem medikális kezelésre van szükségem, de köszönöm, én főzők magamra, csak adjanak egy kis sarkot az intézmény központi konyhájában. A kórház tehát sokszor azokat a funkciókat is átvállalja, melyeket az érintettek egyébként képesek lennének ellátni, de az intézményi struktúra alkalmatlan az ilyen egyedi sajátosságok figyelembevételére.

Észre kell vennünk, hogy ez nem pusztán gazdasági szempontból fontos – bár kétségtelen, hogy a legdrágább szolgáltatás a kórházi ellátás –, hanem szellemiségében is egy olyan kiszolgáltatott szerepbe kényszeríti az érintetteket, melyek egyáltalán nem a későbbi önállóság felé mutatnak. A magyar kórházak struktúrája ijesztően hierarchizált, melynek legalján sajnos a betegek vannak.

A közösségi ellátórendszer jelentősége éppen abban áll, hogy nagy mértékben igazodik az egyének szükségleteihez és preferenciáihoz, és csak annyi támogatást nyújt, amennyire szükség van. Ehhez azonban előfeltétel, hogy a fent vázolt elemek mindegyike elérhető legyen egy adott térség lakosai számára. Az ellátórendszert, amely keretet adhat egy ilyen ellátáshoz P. J. Carling 1995-ben megjelent könyvében az alábbi ábrában foglalta össze:

A közösségi támogató rendszer modellje (Carling, 1995)

Az ábrára tekintve világosan láthatjuk, hogy Magyarországon számos olyan szolgáltatás létezik már, melyek többé-kevésbé megfelelnek a fenti kritériumoknak. Van például egészségügyi ellátás, valamilyen szinten biztosítottak pénzbeli ellátások, és országos hálózattal rendelkezik a pszichiátriai ellátórendszer medikális része. Ezek egyike sem problémamentes, de azt elmondhatjuk, hogy létezik. Nem úgy a többi elemről, melyek meglehetősen esetlegesen vannak jelen a gyakorlatban. Ahogy arról fentebb már volt szó, hiányoznak a pszichiátriai betegeket (is) célzó támogatott lakhatási programok, a munkaerőpiaci rehabilitációs lehetőségek vagy a mobil krízisszolgálatok. Külön figyelmeztető jel, hogy nem beszélhetünk egy átfogó koordinációs szerv jelenlétéről, mely még a meglévő szűkös erőforrások közepette is a jelenleginél valószínűleg nagyobb hatékonysággal fogná össze az egyes intézményi elemeket egy adott térségben. Ugyanígy nagyon hiányzik az érintettek útját az egyes szolgáltatások között „menedzselő” szolgáltatás, mely az egyik kulcseleme a modellnek.

Nem gondolom, hogy feltétlenül ennek a modellnek kéne érvényesülnie Magyarországon, vagy annak, amelyet Mosher és Burti ismertetett a könyvében. E két példa csak vezérfonalként szolgált egy gondolatmenethez, amelynek lényege, hogy ha valóban át akarunk alakítani egy ellátórendszert, akkor az új szolgáltatásoknak meghatározott igényeket kell tudniuk kielégíteniük. Ezt több formában is meg lehet valósítani, sőt biztos vagyok benne, hogy a magyar közösségi ellátórendszer másképp fog kinézni, mint a külföldi modellek. Viszont abban is biztos vagyok, hogy ez a rendszer csak akkor lesz működőképes, ha ez a másság nem elsősorban a hiányban mutatkozik meg.

Világosan látni kell, hogy az ellátórendszer reformja egy bonyolult és meglehetősen költséges folyamat, amihez „kitartó” politikai akarat szükséges. Ezt pedig különösen nehéz elérni akkor, amikor az érintett

csoport nem önérdék-érvényesítő képességéről híres, amikor a hagyományos ellátórendszer szereplői (ahogy mindenhol a világban) tíz körömmel fognak ragaszkodni a jelenlegi struktúrához, amelyben főként a beruházások következtében a szféra költségei csak nőni fognak (a jelenlegi finanszírozási struktúra már csak akkor lenne olcsóbb, ha nem lenne egyáltalán ellátás), és ahol a közösségi integrációt minden valószínűség szerint néhol diszkriminatív lakossági ellenállás övezi majd. Mint annyi más szociális területen, itt is döntés előtt állunk. El kell döntenünk, hogy olyan ország akarunk-e lenni, ahol – miközben látványosan növekednek az elmebetegek, az idősek, a fogyatékosok, a szenvedélybetegek vagy a kisebbségi csoporthoz tartozó polgárok száma, ezeket inkább eltüntetni, láthatatlanná tenni akarják (ahogy tettük ezt ezelőtt is) –, vagy inkább olyan ország, amelyikben jut hely mindenkinek, még azoknak is, akik csak úgy tudnak helyet foglalni KÖZÖTTÜNK, ha segítséget kapnak TŐLÜNK ebben.

Hivatkozások

- Aberg-Wistedt, A.–Cresell, T.–Lindberg, Y.–Liljenberg, B.–Ösby, U. (1995): Two-year outcome of team-based intensive case management for patients with schizophrenia. *Psychiatric Services*, 46:1263–1266.
- Anthony, W. A.–Cohen, M. R.–Farkas, M.–Cohen, B. F. (1988): Clinical care update: The chronically mentally ill. Case management-More than a response to a dysfunctional system. *Community Mental Health Journal*, 24:219–228.
- Anthony, W. A.–Forbess, R.–Cohen, M. R. (1993): Rehabilitation oriented case management. In: Harris, M.–Bergman H. (szerk.) *Case Management for Mentally Ill. Patients: Theory and Practice*. Chur, Switzerland: Harwood Academic Publishers, 1993. pp. 99–118.
- Bond, G. R.–Witheridge, T. F.–Setze, P. J.–Dincin, J. (1985): Preventing rehospitalization of clients in a psychosocial rehabilitation program. *Hosp. and Com. Psych.*, 36, 993–995.
- Bugarszki, Zs. (2002): Soteria – a közösségi pszichiátria egy magyarországi kezdeményezése (kézirat)
- Carling, P.J. (2002): Foundation for a new approach. In: Jaap van Weeghel (szerk.) *Community care and psychiatric rehabilitation*, Geneva Initiative on Psychiatry.
- Chandler, D.–Meisel, J.–McGowen, M.–Mintz, J.–Madison, K. (1996): Client outcomes in two model capitated integrated service agencies. *Psychiatric Services*, 47:175–180.
- Falloon, I.R.H.–Coverdale, J.H.–Roncone, R. (1998): A mentális zavarok integrált biológiai és pszichoszociális terápiája. *Pszichoterápia*, 1.
- Frater Rózsa (2000): A betegellátás szerkezetének változásai az elmúlt évtizedben. In: Huszár Ilona (szerk.) *Tények és gondolatok a 20. század magyar pszichiátriájáról*. Budapest, 129–140.
- Hoult, J.–Reynolds, I. (1984): Schizophrenia: A comparative trial of community oriented and hospital oriented psychiatric care. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 69, 359–372.
- Hoult, J. –Rose, A.–Reynolds, I. (1984): Community orientated treatment compared to psychiatric hospital orientated treatment. *Soc. Science a. Med.* 11, 1005–1010.
- Kanter, J. (1989): Clinical case management: Definition, principles, components. *Hospital and Community Psychiatry*, 40:361–368.

SZOCIÁLIS MUNKA

- Kresky-Wolff, M.–Matthews, S.–Kalibat, F.–Mosher, L. (1984): Crossing Place: A residential model for crisis intervencion. *Hosp. a. Com. Psych.*, 35, 72–74.
- Liberman, R.P.–DeRisi, W. J.–Mueser, K. T. (1989): *Social Skills Training for Psychiatric Patients* Needham Heights, MA: Allyn & Bacon
- Malamud, T. J. (1985): Evaluation of clubhouse model – Community-based psychiatric rehabilitation. Washington, DC, National Institute of Handicapped Research, Office of Special Education and Rehabilitative Services, U. S. Department of Education
- Moore, S. (1990): A social work practice model of case management: The case management grid. *Social Work*, 35:444–448.
- Mosher, L. R.–Burti L. (1989): *Community Mental Health*. New York, London, W. W. Norton & Company.
- Mueser, K. T.–Bond, G. R.–Drake, R. E.–Resnick, S. G. (1998): Models of Community Care for Severe Mental Illness: A review of Research on Case Management. *Schizophrenia Bulletin* 24(1) 37:74, National Institute of Mental Health.
- Perczel, É. (1998): Az integrált pszichiátriai ellátás alkalmazása a gyakorlatban. *Pszichoterápia*, 1998/1.
- Rapp, C. A. (1993): Theory, principles, and methods of the strengths model of case management. In: Harris, M., and Bergman, H. C., (szerk.): *Case Management for Mentally Ill. Patients: Theory and Practice*. Langhorne, PA: Harwood Academic Publishers, 1993. 143–164.
- Scott, J. E.–Dixon, L. B. (1997): Community-Based Treatment for Severe Mental Illness: What are the Benefits and Costs? *Medscape Mental Health* 2(9), 1997.
- Shern, D. L.–Surlles, R. C.–Waizer, J. (1989): Designing community treatment systems for the most seriously mentally ill: A state administrative perspective. *Journal of Social Issues*, 45:105–117.
- Stein, L. I.–Test, M. A. (1980): Alternative to mental hospital treatment: I. Conceptual model, treatment program and clinical evaluation. *Archives of General Psychiatry*, 37:392–397.
- Sullivan, W. P. (1992): Reclaiming the community. The strengths perspective and deinstitutionalization. *Social Work*, 37:204–209.
- Surlles, R.C.–McGurrin, M.C. (1987): Increased use of psychiatric emergency services by young chronic mentally ill. patients. *Hospital and Community Psychiatry*, 38:401–405.
- Szabó L.–Bulyáki T.–Bugarszki Zs. (2001): Gondolatok a pszichiátriai betegeknek nyújtott szociális szolgáltatások jövőjéről, *Háló* 2001. december.
- Test, M. A.–Stein, L. I. (1987): Community treatment of the chronic patient: Research overview. *Schizophrenia Bull.*, 4, 350–364.
- Zubin, J.–Spring, B. (1977): Vulnerability. A new view of schizophrenia. *J. Abnorm. Psychology* 1977/86 103–123.

Eszmék, a modernitás kora, a jelenkor

Kerekasztal-beszélgetés¹ eszmék, társadalom, történelem
viszonyáról

RÉSZTVEVŐK: Balogh András történész, Bod Péter Ákos közgazdász,
Gárdos Péter rendező, Gombár Csaba politológus, Kiss Endre filozó-
fus, Tausz Katalin szociológus

VITAVEZETŐ: Kiss László „kazánfűtő-filozófus”

KISS LÁSZLÓ: A magyarországi rendszerváltás előtti tapasztalatom, hogy az úgynevezett közelmúlt történelmének bemutatása sem a tanórákon, sem a tankönyvekben nem volt egyszerű feladat. Azóta a legkülönbözőbb fórumokon igen sok szó esik a 20. század történéseiről, ám e történések okairól és nagyobb ívű összefüggéseiről már kevésbé tájékozódhatunk. De vajon miért van ez így? Én azt gondolom, elsősorban azért, mert a történészekről a politológusokon át a filozófusokig a szakértők kara az eszmei-politikai alapon fogalmazódó és egymással ellentétes elvárások keresztútjében áll, hogy hogyan ítélje meg a Nyugat egész utóbbi kétszáz évének eszmei-politikai-történelmi zivatarait, valamint e zivatarok jelenkori vetületeit. Épp ezért javaslom mai eszmecezerénk vezérfonalául azt a kérdéskört, hogy a társadalmi problémák okán mennyire forgatták fel az eszmék a nyugati történelmet a francia forradalom óta, hogy mennyire volt jogos ez a felforgatás és hogy hogyan áll ennek a felforgatásnak a rendbetétele a mai, globális korban.

Mindezekben belül szeretnék kiemelni egy szerintem lényeges összetevőt abból az igen bonyolult problémakörből, amit az utóbbi kétszáz év sokszínű nyugati történelme hozott létre, hozzáértői idézetekkel jellemezve azt:

a) Anton Menger (A jövő állama, Bécs, 1902): „A francia forradalom alatt ... a gazdasági bilincseket, amelyek a vagyontalan néposztályokat szorították, csak új színnel festették be, de Össze nem törték.” Következésképp „nem lehet kétséges, hogy még a huszadik században a szociális kérdés az egész emberiség kérdése lesz”.

b) H. A. L. Fischer londoni történész (Európa története II. kötet, B., 1923): „a középkori és a modern világ nagy ellentéte: a világiakra és papokra felosztott társadalom átadta helyét a szegényekre és gazdagokra felosztott társadalomnak”.

c) Gerő András lapjában, a Budapesti Negyedben olvasom: Kaliforniában (amerikai szerzők tanulmánya szerint) erősen növekszik a szegénység és a bűnözés aránya az 1990-es évekből szemlélve, a bűn-

¹ Az eszmecezeré Kiss László kazánfűtő teljesen egyéni kezdeményezésű sorozatának első részeként zajlott le, 2002. május 17-én az ELTE Új- és Legújabbkori Egyetemes Történelmi tanszékén.

üldözésre jóval többet költenek, mint az oktatásra – és szaporodnak a gazdagok elkülönített városrészei, amelyeket falakkal, fegyveres őrkkel és biztonsági berendezésekkel őriznek.

d) Heller Ágnes *Mozgó Világ*-beli írása szerint a rendszerváltással mi is elérkeztünk a szabadság birodalmába, ahol is mindenkinek lehetősége nyílik a meggazdagodásra vagy az elszegényedésre. De vajon a többség – kérdezem én – bárhol a világon meggazdagodni vagy elszegényedni szokott?

e) Szepesi József cigány költő, író, publicista (a Kossuth Rádió *Cigányféléra* című műsorából idézve) úgy látja, hogy ma „Magyarországon a proletariátus diktatúráját a pénz diktatúrája váltotta fel. És kell-e ennél nagyobb diktatúra?” – kérdezi ugyanő.

Miután ezzel a modernitás kora – jelenkor magyarországi problémaköréhez érkeztünk, még egy itthoni kérdést vetnék fel.

Graham Green könyvkiadó szakember televíziós nyilatkozata szerint sok angol könyvet kell küldeni hozzánk, hogy a kommunizmus évei után az emberek újra olvashassanak angol irodalmat. Nos, miután én eléggé elméleti beállítottságú ember vagyok, a könyvespolcaimon az angol és amerikai irodalom helyett inkább ezen irodalmak története képviselteti magát, jó néhány kötettel, sok évvel ezelőtti vásárlások nyomán. Mintha én egy másik Magyarországon élnék, mint amiről Graham Greennek tudomása van.

De nemcsak a határon túlról látszik úgy, hogy „kétféle Magyarország” létezik. Mert például az egyiknek a lakói azt mondják, hogy nekik az anyagiak kapcsán a mai kornál jobb, továbbá biztonságosabb, kiszámíthatóbb volt a Kádár-korszak. Míg a másiknak a lakói közül bizonyos hozzáértők elmondják (nekik), hogy az ilyenfajta múltba tekintés optikai-történeti csalódás, csak egy torzító nosztalgia-kép.

Jómagam erről azt gondolom, hogy (erős leegyszerűsítéssel fogalmazva): a kádári kommunizmus az egyik Magyarország lakóit, ha egyre csökkenő mértékben is, de (fizikai, szellemi, lelki) elnyomás, ha tetszik: terror alatt tartotta, hogy ennek segítségével és ezen kommunizmusbeli elnyomottak kontójára javíthassa a sorát a másik (a megelőző korban elnyomott) Magyarország lakóinak. Lásd proletárdiktatúra.

Mindezek után mai beszélgetésünkben, úgy vélem, nem annyira korszakokat (mint modernizáció és globalizáció) kéne vizsgálnunk, hanem e korszakok egymáson átívelő problémáit: elvieket és gyakorlatiakat egyaránt. Az a javaslatom, hogy induljunk ki a mából, és közelítsünk a problémakörhöz az átlagember érzete és tudata felől – talán először a rendező és a szociológus látásmódja alapján.

GÁRDOS PÉTER: Mivel én ebben a teoretikusokból álló társaságban némileg kakukktojásnak érzem magam, egy személyes történettel kezdeném hozzászólásomat. Ezzel indokolnám, hogy miért fogadtam el a meghívást – mert a történet szinte mesébe illő példája lehet annak, hogy milyen szerepet játszhatnak az eszmék az emberek életében.

A sztori a következő. Édesanyám, zsidó származása okán, még lányként 1944-ben Magyarországról egy németországi munka- és megsemmisítő táborba, Bergen-Belsenbe került. Szörnyű, szinte reménytelen körülmények között élte meg a szabadulást '45 tavaszán, 27 kilóra lefogyva. Aztán egy svéd orvosokból álló katonai osztag jóvoltából egy svédországi kis falu kórházába vitték, 450 sorstársával együtt, és elkezdődött a gyógyításuk, felerősítésük.

Apám, szintén zsidó származásúként, egy másik németországi táborban érte meg a felszabadító csapatok megérkezését, nagyon beteg, a halál szélén, 29 kilósan. Ő is svéd kórházba került, pár száz kilométerrel északabbra, mint édesanyám. Majd amikor viszonylag magához tért, hónapokkal később, ott a svéd kórházban határozta el, hogy menyasszonyt keres magának. Megszerezve a szükséges adatokat, több tucat – svéd kórházakban kezelt – magyar lánynak adott fel ismerkedő levelet. Ennek a meghökkentően széles körű levelezésnek a nyomán jutott el végül édesanyámhoz.

Kettejük között – 10 hónap alatt – 127 levélváltás történt, valamint két személyes találkozásra is sor került. A kibontakozó levél-szerelemből házasság lett, az esküvőt pedig az tette különösen emlékeztessé, hogy a svéd király adta őket össze.

Mármost számomra, minden személyes vonatkozáson túl, azért érdekes ez a családi történet, mert a 127 levél megmaradt, különös mentőként. Néhány éve elolvastam ezt a levelezést, majd elhatároztam, hogy filmforgatókönyvet írok belőle. Három éve birkózom a dologgal – és ami a dilemmám ez ügyben, az mélyen idetartozik.

Apám ugyanis igen korán, tizenhat évesen csatlakozott a baloldali földalatti mozgalomhoz. Vagyis tiszta szívvel hitt például abban a szabadság–egyenlőség–testvériség eszmehármasban, ami sok más kortársát megragadta. Éppen ezért ő úgy gondolta, hogy az anyámmal folytatott hosszú, tábori kórházak közti levelezésben – bár mindketten a pokol tornácáról jöttek vissza – a szörnyűségekről egy szót sem ejt, de a világról gondolt eszméiről mindent megír, sőt, éppen ezzel az őszinte hitével próbál meghódítani egy tizenhat éves leányt.

Azt a leányt, a későbbi mamámat, akinek egyébként a kispolgári származása okán eddig semmi köze nem volt eszmékhez, ideológiákhoz. Ma már szinte megmosolyogtatóan naivak ezek a levelek. De a csoda megtörtént: egy „igaz hitű” fiatalembernek pusztán a leveleiben megnyilvánuló meggyőződése, erkölcsi tartása révén sikerült a hódítás.

Az én alapproblémám ennek a számomra megrendítő történetnek a filmre vitelével a következő. Apám, aki igen művelt, sokat olvasott ember volt – egy könyvkereskedő fiaként 22 éves korára szinte az egész világirodalmat végigolvasta –, meggyőződéssel hitte, hogy a szóban forgó eszmék igen-igen fontosak, embert formálók lehetnek. Olyannyira, hogy a feltárásukkal, személyes bemutatásukkal meghódítható egy másik ember. De vajon – kérdem én – szabad-e, fontos-e egy ilyen „naiv történetet” ma egy rendezőnek filmen elbeszélnie? És három évnyi vívódás után ma ott tartok, hogy ez talán még soha fontosabb nem volt.

Mert például Marx neve ma – úgyszólván – szitokszó. Sőt, más baloldali beállítottságú filozófusok neve is, akik gondolat kísérleteiről bebizonyította a társadalmi gyakorlat, hogy zsákcák. És nézzük mindezt az egyén oldaláról: Lehet-e hinni manapság őszintén baloldali eszmékben? El lehet-e hinni – az én történetemnél maradva –, hogy pusztán az eszmék erejével meghódítható egy másik ember? Hihető-e a mai nézőnek a szüleim igaz legendája? Hogy az eszmék – amelyek naivitásáról és gyakorlatiatlanságáról ma végtelenen meg vagyunk győződve – nagyon is fontosak lehetnek bármelyikünk életében?

Ennyit szerettem volna elmondani elsőre.

KISS LÁSZLÓ: Elgondolkodtatónak tartom a mai néző vagy a mai olvasó számára a következőt: Az itt tárgyalt eszmék a nyugati világban, például Franciaországban és az Egyesült Államokban akkor mutattak fel talán utoljára komolyabb mozgósító erőt – 1968-ra gondolok –, amikor ugyanezen Nyugat az első nagyobb lépéseket tette ama bizonyos jóléti társadalom irányába. Ám a 68-as diáklázadások azt is jelezték, hogy elsősorban az eszmékre fogékony korúak érezték úgy: az anyagiakban való gyarapodás és biztonság önmagában nem elegendő a mindennapi léhez, ha másfelől eltűnőben vannak fontosnak mondható eszmények.

TAUSZ KATALIN: Nem könnyen kezdem hozzászólásomat, mert az első elhangzott kérdés és az azt megelőző szélesebb ívű vitaindító ketőssére nem tudtam kitalálni frappáns reagálást. A kérdés az én felfogásom szerint úgy szólt, hogy hogyan néznek ki az eszmék az átlagember szempontjából – a vitaindító hosszabb idézet-együttese pedig számomra azt sugallta, hogy egy szegényekre és gazdagokra osztott világban élünk.

Már magát az „átlagember”-kategóriát sem igen tudom értelmezni. De főleg akkor problematikus ez, ha az ide sorolandóknak az eszmékkal való viszonyát is vizsgálni akarjuk. Azt gondolom, amikor eszmékről beszélünk, nem könnyű feladat annak megállapítása, hogy egy bizonyos eszmével mely társadalmi csoportok hozhatók kapcsolatba rokonszenv vagy elkötelezettség alapján. Sőt, szerintem még nagyobb kérdés, hogy vajon vannak-e ma Magyarországon olyan átfogó eszmék, amelyeknek társadalmi hatásuk lehet.

Az eddig elhangzottakban mintha benne rejlene az a feltételezés, hogy van a történelemnek egyfajta dramaturgiája – amelynek a logikáját vagy legalábbis néhány elemét akarnánk mi most itt megjeleníteni: például Gárdos Péter a szerkezetet, magam a tömegjeleneteket.

Úgy gondolom, hogy ha a jelen diskurzusunkban kiemelten beszélünk a szegénység problémájáról, az némiképp félrevezető lehet. Helyette inkább a jóléti állam témakörét kéne taglalnunk, ami egyaránt érint mindenkit. Mert én nem hiszem, hogy a szóban forgó történelmi folyamatban kitüntetett cél lett volna a szegénység megszüntetése. Sokkal inkább arról volt szó, hogy bizonyos társadalmi problémákra valamilyen intézményes válaszokat próbáltak találni.

Ebben az összefüggésben valahogy értelmeznünk kellene a szabadság–egyenlőség–testvériség eszmék különböző jelentéseit. Ami a szabadság eszméjét illeti, gondolhatunk főleg a Marshall-féle szabadságjogokra. Marshall szerint a teljes állampolgári lét feltétele az alapvető jogok hármasságának teljesülése: a polgári, a politikai és a szociális jogoké.² A szegények vonatkozásában pedig a következőt mondanám, mint a tárgy egyfajta lehetséges értelmezését: azok a magyar családok, amelyeknek nincs útlevelük, mert az illetéket sem tudják kifizetni, nincs bankkártyájuk, s akiknek a vízszolgáltatását lezárták a lakásukban – e családok az adott életvitelük során a megnyert szabadságjogok idevonatkozó részével vajon hogyan tudnak élni, metaforikus és konkrét értelemben egyaránt?

GOMBÁR CSABA: Az mindegyikünk számára egyértelmű, hogy az eszméknek, értékeknek fontos szerepe van a társadalomban. Ez elviekben igaz. De a gyakorlati élet egy kicsit másképpen néz ki. Történet már utalás a napi politikai eseményekre, hadd utaljak én is azokra. Gyakran hallani ilyesfajta vélekedéseket: Miért is olyan fontos – mondjuk a választások kapcsán – megmaradni a felső hatalmi körben, vagy bekerülni oda mások helyére? Nyilván azért, mert jórészt a húsfazék körüli lehetőségekről, azaz komoly egyéni érdekekről van szó.

Ha most ezt Gárdos Péter történetével vetem össze, akkor azt mondom, hogy a normál mindennapokban természetes módon zajlik így, az előbbieket szerint az életünk. Nem könnyű értékelnit, főleg érzékelnit ilyen időszakban az eszmék és az értékek szerepét. Ámde háborús viszonyok, azaz katasztrofális körülmények között az egyéni érdekek teljesen háttérbe szorulnak, mert esély sincs a távlatos érvényesítésükre. Egyetlen dolog marad ekkor az ember számára: hogy valamilyen értékbe kapaszkodik, legyen az isten, szabadság, kommunizmus vagy más hasonló. Hihetetlen módon felértékelődnek az értékek az ilyen helyzetekben. Ha tehát Gárdos Péter az ő történetét megfelelő módon fogja tudni megjeleníteni jövőbeni filmjében, akkor a néző, a mai ember vélhetően ráérez majd arra, hogy jelentősége lehet annak, amikor szabadságról, egyenlőségről vagy hasonló eszmékről beszélnek.

Ami a szegénység témakörét illeti, nekem is az a véleményem, hogy ezt önmagában elemezni problematikus, kivált 200–300 éves időtávban vizsgálva. Hiszen maga a fogalom is meglehetősen viszonylagos, történetileg pedig még nehezebben értelmezhető. Az kétségtelen, hogy a mai, globális folyamatok során nagyon határozottan nőnek az egyenlőtlenségek – az egyes országokon belül, de az országok között is. Ám hogy ez ellen mit lehet tenni, mit jelent és milyen újdonságokat hoz a globalizáció – ez óriási kérdéskör.

Befejezésül a bevezetőben említett kaliforniai bűnözéssel kapcsolatos helyzetre reagálnék. Ennek konkrét oka van az Egyesült Államok-

² T. H. Marshall: Az állampolgáriság fejlődése a 19. század végéig. In: Ferge Zsuzsa–Lévai Katalin (szerk.): A jóléti állam. Az ELTE Szociológiai Intézet Szociálpolitikai Tanszéke és a T-Twins Kiadó közös kiadványa. Bp. 1991.

ban: ez az úgynevezett „zéró-tolerancia”-felfogás, ami már Európában is terjed. Vagyis arról van szó, hogy kisebb vétségekért is börtönbe dugnak bárkit, hogy ne zavarja a köz nyugalma. Lehet persze ezt is a szegénység oldaláról nézni – de itt inkább határozott elvekről, felfogásról beszélhetünk. Arról, hogy a bűnözés terén csak úgy lehet rendet teremteni, ha az elkövetőkkel szemben minimális toleranciát sem mutatunk. És ez aztán átfordulhat a gazdagoknak a szegények és a bűnözők elleni kemény védekezése irányába – ami viszont nem mai keletű. Legalább kétszáz éves múltja van a „kitoloncolunk innen, mert nem közénk tartozol” gyakorlatának.

KISS LÁSZLÓ: Az én számomra van egy kis pikantériája az egyesült államokbeli szegénység és bűnözés problémakörének. Az ugyanis, hogy az ottani afrikai származásúak, akik e tárgyban nagy számban érintettek – nos ők valamikor nem önkéntes alapon kerültek Amerikába. Továbbá az európaiaktól teljesen eltérő kulturális közegből lettek kiszakítva, bizonyára ez is hozzájárult ahhoz, hogy nemigen voltak képesek felvenni azt az egyre gyorsuló élettempót, amit az amerikai fejlődés diktált. Ezért sem tudom megjegyzés nélkül hagyni például azt, hogy az 1992-es Los Angeles-i gettólázadás eseményeit a tízéves évforduló kapcsán ma úgy nézhetem magyar nyelven sugárzó csatornán, hogy csak a valóban tragikus történések képsorait mutatják be, az okokról és összefüggésekről pedig nem hallhatunk semmit. Mert hiszen manapság ez nem nagyon divat.

GOMBÁR CSABA: Te az okokra, a következményekre és a kezelési módokra is kérdeztél – ez egyszerre egy kicsit sok. Tulajdonképpen a pozitív diszkriminációval van dolgunk itt, ami szociálpolitikai probléma. Erről bőven vannak indiai tapasztalatai körünkben Balogh Andrásnak. Amerikában most az eddigiekhez képest ellenkező irányba fordulnak az ügyben, mert nem működik a dolog. Vagyis az a kérdés, hogy vajon hogyan lehet segíteni azoknak, akiket te szegényeknek nevezel – a legkülönbözőbb történeti, társadalmi, politikai vagy más okokból háttérbe szorítottaknak. De a mai magyar körülmények között is fontos ez, tehát mindez aktuális – ám újabb nagy vitatéma.

KISS LÁSZLÓ: Egy kicsit udvariatlanul hadd kérjem vissza ismét a szót – most a szegénység témaköre kapcsán. Az említett, bevezetőbeli idézetekkel azt próbáltam illusztrálni, hogy a modernkori Nyugatnak nagyjából a 20. század közepéig széles ívű szakmai körök szerint is az egyik legalapvetőbb társadalmi problémája volt a szegénység, függetlenül attól, hogy ez a fogalom hogyan definiálható. Különböző okok miatt azután a második világháborút követő fejlődés során eltűnni látszott, majd mintha ma újra előkerült volna ez a probléma, igaz, jóval enyhébb formában.

Ami pedig a magyar helyzetet illeti ez ügyben – a saját, személyes példámból indulnék ki. Eddigi életem kapcsán a mai napig a „proli”

kategóriába sorolom magam, nem szégyellvén ezt. És a legutóbbi átkosban sosem okozott gondot életvitelemben a rezsiszámlák kiegyenlítése, míg ma ezt csak szerény igényeim további csökkentése révén tehetem meg zökkenőmentesen. Ezért az idevágó történeti-tudományos tárgyú olvasmányaim és a saját élethelyzetem alapján én egy kissé másképp tekintek a szegénység évszázadokon átívelő problémájára, mint az előttem szólók. Remélem, senki sem veszi ezt zokon itt.

BOD PÉTER ÁKOS: Gárdos Péter története rendkívül szívhez szóló. És valóban idetartozik annak kapcsán, hogy 2002-ben, individualista korban, nem könnyű elképzelni olyan helyzetet, amikor valaki egy eszmének annyira odaadná magát, hogy azáltal egy képzelt közösséghez kötné életét – hogy tehát kommunistává vagy mondjuk mélyen valóságossá válna. De régebben hogy nézett ki ez?

Jó néhány évtizeddel ezelőtt Nyugaton is, nálunk is léteztek tömegpártok. És szükséghelyzetben az egyén egy eszmének az érdekében akár az életét is hajlandó volt föláldozni. Ilyen ma nincs. Hiszen a sorkatonai szolgálat mint állampolgári kötelezettség is kezd kimenni a divatból. Vagyis az individuális korszakba léptünk, ami egy hosszú folyamat jelen állomása.

A mai magyar valóságról pedig elmondható, hogy igen gyors átalakulási szakaszban vagyunk, ezért ma innen messzebbre kitekinteni nehéz úgy, hogy a felvilágosodás óta eltelt idő egésze a történeti perspektíva íve. Nem könnyíti meg eszmecserénk során a helyzetünket a szerkesztő úr széles témamegjelölése, valamint a felvezető idézet-együttes összeállítása sem.

A folyamatok felgyorsulása persze nemcsak magyar jelenség. Mert például az Egyesült Államokról nyolc-tíz évvel ezelőtt, a gazdasági visszaesés éveiben komoly szaktekintélyek írtak olyat, hogy Amerika harmadosztályú hatalommá fog visszasüllyedni. Ma pedig azt mondják a szakemberek, hogy az információs forradalomnak az USA a legfőbb haszonélvezője. Tehát a gazdaság területén csínján kell bánni a helyzetleírással, mert mihelyt elhelyezzük azt egy hosszabb folyamatban, kiderül, hogy ott nagy magasságok és mélységek találhatók. A társadalmi változások viszont valószínűleg kisebb kilengéseket mutatnak.

De visszatérnék még röviden az individualizmus kérdéséhez. Az én szakmámnak, a közgazdaság tudományának jó kétszáz éve van egy módszertani alaphipotézise: a döntéshozó individualizmusa. Az ökonómia tudománya az egyént, annak preferenciáit veszi kiindulópontnak: „a fogyasztó a király”. Azonban korábban aligha gondolta volna bárki, hogy az ésszerűen döntő individuum szociológiailag is értelmes fogalom, hogy valóban létezik az a fajta egyén, akinek vannak határozott egyéni értékválasztásai, amelyek szerint rendezi az életét. Ma pedig azt látom, hogy az egyén tényleg egyre inkább olyanná válik, amilyennek a közgazdaság tankönyve régóta mutatja: optimalizál, kalkulál. Ámde honnan veszi értékrendjét?

Az egyetemen a diákjaimnak bizonyos statisztikai adatok bemuta-

tásával szoktam indítani az oktatást: mennyi időt tölt el átlagosan a magyar ember alvással, munkával, tévénézéssel. Az így kimutatható hosszas képernyőbámulás valami végletes magány irányába mutat. Azaz mennyire más ez a világ ahhoz képest, amikor az emberek például egy keresztény néppárt vagy a szociáldemokrata párt nagy közösségéhez tartozónak érezték magukat. A mai, individuálissá vált társadalomban szerintem a szegénységnél nagyobb probléma a magány.

Szóba került a globalizáció témaköre is. Ebben nem a pénz szabad áramlása a fő újdonság, hiszen az már a „Pax Britannica” óta létező gyakorlat. A teljesen új jelenség ama bizonyos információs forradalom: hogy tehát nagyon gyorsá és tömegessé lett az információ áramlása. A világ egyik részén történekről pillanatok alatt bárki értesülhet a világ másik részén is. De számomra elgondolkodtató ellentmondás e téren a következő. Az egykori földművesnek értenie kellett valamelyest a meteorológiához, a piaci viszonyokhoz, a jogrendszerhez – hiszen vetett és aratott, vett és eladott, adót fizetett. Ehhez képest lesújtó információ-szegénységben él a mai, lakótelepi „proletár” – hadd használjam én is ezt a kifejezést, ha már előjött, hiszen létező kategória. Bizonyára ebből következik, hogy parlamenti választások során utcára lebontható különbségeket mutat a társadalom. A lakosok egy része valójában meg van fosztva annak lehetőségétől, hogy az életét befolyásoló legegységibb döntéseket maga hozza meg. A televízió odatár eléje egy olyan, kiszínezett mintát, amelynek tényleges elérésére az életben nincs semmi esélye. Mert nem tud utazni, részletre vásárolni stb.

Ez a fajta individualizálódás az alapja aztán valószínűleg az úgynevezett strukturális, azaz szerkezeti boldogtalanságnak. Ami viszont egyenesen vezet azokhoz az életformákhoz, amelyekben akár a szappanopera álságos világa utáni, értelmetlen vágyakozás, akár a mindénáron való fogyasztás, a bármi áron való pénzszerzés és a bűnözés lehet a meghatározó.

BALOGH ANDRÁS: Valóban kicsit parttalanná válik a beszélgetés azáltal, hogy egyre több ágra bomlik a témakör. Úgy gondolom, fel kéne vetni a szegénységgel és a szabadsággal kapcsolatban olyan történelmi vonatkozásokat is, mint például hogy az elmúlt kétszáz esztendőben vajon mennyire befolyásolta a történelmi fejlődést a szegénység léte. És most tekintsünk el a szegénység fogalmának a konkrét meghatározásától, mert az tényleg nem egyszerű: a különböző jellegű társadalmakra nem alkalmazhatók ugyanazon normák. Mert kérdés például, hogy az anyagi háttérbe szorítottság feltétlenül ezt jelenti-e szellemi értelemben is, minden esetben.

Életem jelentős részét különböző ázsiai régiókban töltöttem, onnan hoznék tehát példát erre. Ott a falvakon kívül sokszor még a nagyobb városokban a népesség jelentős része szegény – a saját társadalmi értékrendjük alapján is. Ezek az emberek olyan körülmények között élnek, hogy a közgazdasági kategóriák szerint mérhető életnívójuk

esetleg csak az egytizede, olykor talán még ennél is jóval kisebb hányada mondjuk az egyesült államokbeli szegényekének. És ők ott, Ázsiában mégis békében élők, jogot tisztelő állampolgárok. Mellesleg a bűnözés is nagyon csekély mértékű a legtöbb ázsiai város szegénynegyedeiben. A turistákat sem ott zaklatják, hanem a nagy szállodák környékén – míg ugyanezt nem lehet elmondani az Egyesült Államokban.

Ezért számomra az egyik kérdés itt az, hogy az anyagi javak korlátozottsága milyen kapcsolatban áll a szellemi jogfosztottsággal és a deviáns viselkedési formákkal. Mármost szerintem nagyon kevés a közvetlen kapcsolat a két dolog között, tehát másképp kellene közelítenünk ehhez. Szerintem az igazi nagy gond a társadalmi sodrás fő vonalából való kiesés, az úgymond margóra kerülés. Vagyis az a helyzet, amelyben nagyobb társadalmi csoportok valamiért nem azonosulhatnak azzal a gondolkodásmóddal, kultúrával, értékrenddel, amelyet a társadalom meghatározó körei magukénak vallanak.

Amikor egyébként a marginalizált rétegekről beszélünk, nem könnyű a helyzetünk. Hiszen nagyon sokszor előfordul, hogy a közgazdászok vagy szociológusok egyes társadalmak esetén margón kívülre sorolják a lakosság többségét. És teszik ezt bizonyos, nemzetközi szervezeteknél használatos tudományos paraméterek alapján – ami első látásra meglehetősen furcsának tűnik.

Ám nézzük meg ezt alaposabban. Sajnos tényleg lehetséges, hogy általánosan elfogadott normák alapján margóra kerültek tekinthető olykor a népesség döntő hányada is. Mert világossá kell tenni: az elmúlt kétszáz év azt mutatja, hogy a margón kívülre szorultaknak nincs semmiféle befolyásuk a társadalom menetére. El kell mondani ezt, bármily durván hangzik is. Ez pedig igazolja annak a manapság feltűnt és sikeres politikusi alkatnak a tevékenységét, aki azt vallja, hogy nincs értelme foglalkozni a margón kívüliekkel, akárhány százalék ez a rész. Hiszen semmi sem függ attól, hogy például adnak-e nekik szociális segílyt vagy sem.

Végső soron tehát mintha visszatérnénk a francia forradalom előtti időkhöz. Nem az uralkodó szellemi áramlatokhoz, mert azok kritizálják a korabeli állapotokat, hanem a korszak gyakorlatához, amely kutyába vette a tömegek helyzetét. Ne felejtjük el, hogy akkoriban a francia lakosság közel kilencven százaléka agrárnépesség. Ami döbbenetes adat: igen későn indult meg ott az ipari fejlődés. És ennek a falusi népességnek semmi szerepe nem volt a forradalomban vagy a későbbi eseményekben. Talán Napóleon alkalmazta először őket, mint katonákat, majd szóba jöhettek némiképp a földtulajdonnal való támogatásnál. Később a népszavazás bevezetése során ez a parasztság segíti hatalomra III. Napóleont. Egyébként semmiféle politikai-történelmi szerep nem jut nekik.

KISS ENDRE: Sarkítsuk most erre a beszélgetést! Balogh András szerint bizonyos értelemben visszatérünk a francia forradalom előtti helyzet-

hez: vannak politikusok, akik úgy vélik, a társadalmat, a népet, a tömegeket le lehet írni.

BALOGH ANDRÁS: Valóban oda kanyarodunk vissza – ámde a felvilágosodás eszméi által meg nem termékenyítve. Tudniillik aki akkor írástudó volt, az nem fogadta el a korabeli állapotokat – ez a különbség a mával szemben. Most viszont megszűnt ez a gátlás. Kétszáz évig ugyanis gátlásosak voltak a politikusok, és általában a társadalom vezető csoportjai azzal a szemléletükkel, hogy talán mégsem lehet naponta nyugodtan álomra hajtani a fejüket, ha nem törődnek az alávetett tömegekkel. De ha mondjuk a mai magyar valóságot nézem, sarkosabb megfogalmazással azt mondhatom: nem változtat semmit a tulajdonlás és a hatalomhoz való viszony terén, hogy mennyire törődnek a politikusok az emberek egy nagyobb csoportjával.

Kiderül ugyanis – ami az elmúlt kétszáz esztendő nagy tanulsága –, hogy végső soron statisztika szerepre kényszerültek azok a tömegek, amelyek nevében történtek bizonyos nagy horderejű események. Csak a forradalmak és a polgárháborúk voltak azok a történések, amikor ők voltak – Marx szavával – a mozdonyai a történelmi haladásnak. Ám a mozdonyt is táplálni szokták.

KISS ENDRE: Ha ez így van, akkor – ismét Gárdos Péter történetére utalva – nem érdemes megcsinálni az erről szóló filmet. Mert kit is érdekelne az, ha valaki egy eszmét mint utópiát használ fel udvarláshoz?

Egyébként szerintem is a lényegi kérdésnél tartunk most. Egy szimmetrikus középponthoz jutottunk el eszmecsereink során: minden aktuális tapasztalat és belátás azt igazolja, amit Balogh András állít – ám a valóság mégis a nyelvét ölti minderre. Vagyis kreatív pillanathoz értünk.

Itt fordulnék vissza az utópia kérdéséhez. Balogh András történelmi gondolatfutamának máig húzódnó íve teljesen helytálló. Ami a beszélgetés mostani részében a legizgalmasabb a számomra, az a következő: Egy tudományos diskurzusban általános kognitív megközelítésben egyáltalán nem dereng fel jó megoldás a problémakörünk kapcsán. És ugyanez elmondható a szociológia felől is: a szegénység egész problémája a deviancia és a normalitás két fala között pattog ide-oda. A normalitás nyelvének legitim választhatósága a szegénység jelenségének leírására aláássa az utópia lehetséges gyökereit.

További fontos összetevő az elitek, azaz a véleményformálók, egyáltalán az értelmiség szerepe. Mert ez annak a kérdésnek az irányába mutat, hogy *hogyan értheti meg az egyén a történelmet*. És itt eljutunk a jelennek, ezen belül a magyar jelennek egy óriási problémájához. Ugyanis létezik egy hihetetlenül fontos funkciót ellátó kommunikátor réteg – és annak meghatározott érdekegyüttese. Ámde szükséges lenne emellé valamiféle emancipáló, pedagógiai, netán didaktikai plusz, ami viszont teljesen hiányzik. Mert nézzük csak meg, hogyan jelenik meg előttünk a történelmi folyamat hozzánk közelebbi része. 1991-ben

azt hallottuk: nem baj, ha verik egymást a képviselők, nyugaton is ez van. 94-ben, joggal, azt mondták, hogy itt a szélsőség veszélye. Aztán később a kádári színezetű normalitás mezében jelent meg a rendszer-váltás. Vagyis mélység és következetesség nélküli az a kommunikáció, amelynek révén a társadalom követni tudná az eseményeket. A közös, demokratikus cselekvésnek kellene pótolnia az eszmék régi típusú uralmának hiányát.

Mármost hogy Gárdos Péternek érdemes-e elkészítenie az említett filmjét, az attól függ, hogy mire jutunk mi – és maga a társadalom – az eszmecserénk során felvetett kérdések kapcsán. Hogy hol is tartunk ma tulajdonképpen? A francia „ancien régime” (a forradalom előtt) idejében – vagy már egészen máshol, ám még nemigen látjuk, hogy hol.

Amit végül hangsúlyoznék, az az, hogy a társadalmat, vagy más nevében a tömeget nem lehet leírni. A történelem azt mutatja, hogy ez a tömeg nagysokáig hallgat, de aztán megmozdul. A filozófia felől nézve tehát problematikusnak tartom a tömegek semmibe vevését; ez nagyon megbosszulja magát.

BALOGH ANDRÁS: Lehet egyfelől így jellemezni a tömegeket, jelenlétüket a mindennapokban és részvételüket a történelmi folyamatokban, ahogy Kiss Endre tette az imént. Emellett érdekes Bod Péter Ákos leírása is, aki a mai proletár egyfajta szellemi lesüllyedését, elbutulását látja, szemben az egykori földműves alaposabb tájékozottságával.

Mindehhez a következőket jegyezném meg. A második világháború előtt a kilencmilliós Magyarországon hárommillió uradalmi cseléd élt, megfosztva az önálló lét és gondolkodás alapvető körülményeitől. Akiknek tehát nem kellett vizsgálniuk a piaci viszonyokat, figyelniük az időjárást – hiszen se pénzük, se földjük nem volt, így eladható feleslegük sem keletkezett, piacra nem jártak. Illyés Gyula ezt szívbe-markolóan ábrázolta. Mi ma ezzel szemben az egykori református magyar falvak vállalkozó parasztjaival azonosítjuk ezt a kört, amelyet idealizálunk vidéki népességként – és szeretnénk, ha ismét lenne ilyen. Pedig ez egykor is csak egy szűk réteget alkotott. Ezért volt az, hogy a hajdani falukutatók önkínzóan beszéltek a vidék általános helyzetéről.

Hasonló gyökerekből táplálkozik, hogy Marxék egyfajta viszolygással tekintettek a parasztságra. A szocialista-szociáldemokrata értelmiség egésze a francia forradalomból kiindulva történelmi perspektívában is tanulatlan tömegnek nézte a parasztságot, amelynek ezért sivár és kiúttalan a helyzete. Ebből az alacsony szellemi létből való kiemelkedésnek tekintették az ipari foglalkozásokat, amikor tehát a földműveshez képest a proletár látóköre megnövekszik. Ami pedig a mindennapi tapasztalata is lehetett bárkinek, aki a faluról a városba érkezett.

Mindemellett az itt felvetett alapvető tézissel egyetérttek – és ez a magukat demokratának és humanistának tekintők számára tragikus kép –, hogy nemcsak a jelenben nem tudjuk kimutatni a lakosság

jelentős részének olyan anyagi és szellemi előbbre jutását, ami a soruk önálló formálásához vezetne, hanem őszintén vizsgálódva történetileg is így kell látnunk ezt.

Ám ennek ellenére csak ritka pillanatai a történelemnek, amikor ezen kiszolgáltatott helyzet változtatására megesnek a nagy – belső indíttatású – felkelések. Mert egyébként mondhatni segédcsoportokként használták a tömegeket a különböző elit-harcokhoz, beleértve még a Dózsa-féle parasztfelkelést is. Talán a géprombolás az a tipikus eset – a jobb írók bemutatják ezt –, amikor az emberek spontán módon reagálnak nekik nem tetsző dolgokra. De nagyon kevés ilyen egyértelműen spontán esemény lelhető fel az évszázadok tablóján. A tömegek megmozdulásai többnyire a mindenkori vezető rétegek hatalmi rivalizálásából fakadnak, azoknak mintegy tömegesített változatai.

TAUSZ KATALIN: Amikor én a szegénység témakörének megközelítésmódbeli nehézségeiről szóltam, akkor arra is gondoltam – amit épp az imént hallottunk fejtegetni –, hogy a szegénység problémaköre vajon mennyire tematizálta eddig a történelmi folyamatokat.

Balogh András említette az Indiában tapasztalható szegénységet. Nos, a nemzetközi szervezetek sokféle fogalmat használnak a szegénység leírására – ezt teszi a szociálpolitika tudományága is –, és ezekből derül ki, hogy nem minden fajtájú szegénység jelent egyben marginalizáltságot is. Mert attól, hogy szegregált (részeiben elkülönült) egy társadalom – márpedig az indiai a maga furcsán modernizálódott kaszttrendszerével együtt vagy annak ellenére az –, attól még nem feltétlenül dezintegrált (e részei mentén felbomlott). Abban szerves helye van minden egyes rétegnek, amit India esetében ezerféle kulturális-történelmi hagyomány erősít.

Tehát a szegénység megléte akkor válik a társadalom egészét, a működést veszélyeztető problémává, amikor a szegények bizonyos csoportjai kirekesztődnek. Nem véletlen, hogy megjelent – elsősorban az amerikai szakirodalomban – az underclass fogalma, amely a szegényeknek azt a csoportját akarja leírni, akik a társadalom alatt, azon kívül vannak. Egy nagyon meghatározott demográfiai és etnikai jelenségcsoporttal ábrázolják ezt a kört. Az európai uniós szakirodalom már arról beszél, hogy befogadó Európa kell, hiszen eddig a társadalmi kirekesztés volt a fő probléma.

Ami a tömeg fogalmát illeti, azzal én nagyon óvatosan bánnék. Egy szociálpolitikus e téren nagyon is individualista, vagyis azt gondolja, hogy az egyének helyzetét kell vizsgálni. Mert egyébként előjönnek a sztereotípiák olyankor, amikor elkezdünk ilyen általános fogalmak – mint a tömeg – mentén gondolkodni. De az biztos, hogy a tömeg semmilyen módon nem azonosítható a marginalizáltsággal vagy a szegényekkel. Hiszen akik valamilyen mérce vagy a saját megítélésük szerint szegények, azok még nem feltétlenül marginalizáltak – mondjuk pusztán a jövedelmi helyzetük alapján.

GÁRDOS PÉTER: Úgy látom, a beszélgetésünkben két nagy kérdéscso-

port merült fel. Az egyik – ami egyébként itt és most engem jobban érdekel –, hogy lehet-e eszmék és ideológiák nélkül élni, továbbá hogy mennyire ürült ki ezek kapcsán a mai világunk, mennyire lelhető fel benne olyan eszmei irányzatok, amelyek mentén elrendezhetjük az életünket, amelyekhez tehát csatlakozhatunk, vagy amelyeknek ellentmondhatunk. A másik témakör a szegénység–gazdagság, a javak társadalmi elosztásának kérdéscsoportja. Mármost a két problémakörnek nyilvánvalóan köze van egymáshoz, de félok, hogy együtt tárgyalásuk az itteni beszélgetésünket parttalanná teszi.

A szakmámból kiindulva viszont arról szeretnék szólni, hogy hogyan néz ki mindez a műalkotásban. Hogy ezt az ideológiai kiürültséget, azt, hogy mennyire értéktelenné váltak 100–150 éve még elfogadott vagy vallásosan hitt eszmék – ezt hogy jeleníti meg akár a film, akár az irodalom.

A film világában talán érdekes, hogy 20–30 éve még Jancsó egész életműve vagy például Bertolucci Huszadik század-a arról szól, hogy az egyént hogyan befolyásolják a szocialista vagy fasiszta eszmék, hogyan válik az egyén egyre kiszolgáltatottabbá ebben az ördögi körben. Másrészt viszont az utolsó évtized kritikusok szerint etalonnak mondott filmje, Oliver Stone Született gyilkosok-ja, már csak tébolyult ösztönéletről beszél, amelyet „nem zavar” immáron semmiféle eszme, ideológia. Ez az alapfilm a totális kiürültségről ad adekvát híradást. A tendencia nyilvánvaló.

A kortárs irodalomban is hasonló folyamatokat lehet megfigyelni. Az elmúlt évszázadnak alapművei az olyan családrégiények, mint a Buddenbrook-ház vagy Thibault család. Ezek nagyon sommásan arról szólnak, hogy a század jobb- és baloldali eszméi hogyan verik szét a tradicionális családmodellt, hogy kerül az egyén ily módon végletes és feloldhatatlan ellentmondásba. A mai trend ezzel szemben azt mutatja, hogy a művek hőseit már teljesen hidegen hagyják az ideák – lásd például Bret Easton Ellis Amerikai Psycho-ját. Ebből a régiényből – mint Gogol köpenyéből – aztán tucatnyi régiénytípus bújjik elő, és mindegyikben – leegyszerűsítve – ott a kor uralkodó életfilozófiája: éld át a pillanatot, élvezz, csak a pragmatizmus számít, semmi más.

Nem tudom, mindez történetfilozófiai szempontból hogyan értelmezhető. Persze lehet, hogy az imént jelzett jelenségek csak kitérők a művészetben és az irodalomban. Visszapillantva a 19. századra, ott a meghatározó régiény Goncsarov Oblomovja volt, amelyben a főhős otthon ül az ágyában, nem zavarja meg őt semmiféle eszme, ő csak egy dolgot akar: mindent megúszni, túlélni. Nos, meglehet, hogy most az irodalomban, filmművészetben ugyanitt tartunk – és hogy ötven-száz év múlva újra jön valami, amelynek majd ismét lesz az emberi világban közösségformáló ereje, a lenyomata pedig látszani fog a műalkotásokban.

Egyébként én attól félek, hogy nem lesz könnyű a beszélgetésünknek egy jól érzékelhető gondolati ívet adni az utólagos szerkesztés során, hiszen annyi minden felvetődött itt. Talán szerencsésebb lett

volna egyetlen kérdésből kiindulni – például: Mi a véleményünk ma a marxizmusról? – és onnan ágaztatni szét a gondolatokat.

KISS LÁSZLÓ: Megköszönöm Gárdos Péter kritikai megjegyzését. Ám ismét felhasználom az alkalmat, hogy indokoljam az általam vázolt téma feltűnően széles ívét. Ugyanis ennek a most elhangzott javaslatnak a nyomvonalán nem biztos, hogy eljutottunk volna ahhoz, amiből tulajdonképpen kiindultunk. Márpedig ebben a kiindulópontban, jelen beszélgetésünknek mintegy az alaptézisében, úgy érzem, teljes körünkben az egyetértés. Hogy tudniillik vannak egyfelől az eszmék, másfelől pedig van az a társadalmi valóság, amely ezen eszméket megszülte – és kettejük viszonya korántsem problémamentes az utóbbi kétszáz év nyugati történelmét vizsgálva. Maga a beszélgetés pedig erről, ennek lehetséges okairól szól – kétségtelenül a megadott keretek szűkös lehetőségein belül.

Más oldalról viszont Gárdos Péter szerintem kitűnően érzékeltette azt, amit úgy szoktak fogalmazni, hogy az irodalom és a művészet a valóság tükörképe. De hadd illusztráljam ezt a tükrözést most egy kultúrfilozófus nézőpontjából láthatókkal. Johan Huizinga mondja 1938-ban (a gazdasági világválság nyomán): „Ennek a sokat dicsért modern kultúrának a szénája körül valami nincs egészen rendben. ...a gazdasági eltorzulás csupán egyik tünete egy sokkal tágabb körű kultúrfolyamatnak.”

GOMBÁR CSABA: Kiüresedés, született gyilkosok, szegénység... Ezekről a következő jutott eszembe. 1990-ben jelent meg Scitovsky Tibor könyve magyarul, az Örömtelen gazdaság. S hogy miért hozom ezt ide? Azért, mert ha az eszmék valóságbeli szerepéről beszélünk, nem mindegy, hogy száz–kétszáz évre tekintünk vissza, vagy a jelenkorról van-e szó. Utóbbi esetben ugyanis belép a szabadidő szerepe is. Scitovsky azt a gondolatot veti fel (Keynes után újra), hogy mára megnövekedett a szabadidő. Így egyre nagyobb – sokszor milliós, sőt tízmilliós – embercsoportok számára, amidőn már nem kell reggeltől estig dolgozni, megjelent az unalom. Mégpedig a kínzó unalom, ami viszont kényszerít arra, hogy valamivel ki kell tölteni a szabadidőnket. És ez gyakran abban testesül meg, hogy „csináljunk valami jó kis balhét”. A futball-huliganizmustól kezdve sok mindennek ez az elsődleges magyarázata. Scitovsky javasol erre egy gyógymódot: iskoláztatnak, kulturálnak kell lennünk, így sokféle értelmes elfoglaltságot találhatunk magunknak.

Bod Péter Ákos szóba hozta a szabadidőmérlegeket. Magyarország vonatkozásában felületes ránézéssel is észrevehető, hogy húsz évvel ezelőtt a vezető állásúaknak, mondjuk a gyárigazgatóknak vagy a vezető értelmiségieknek volt inkább szabadidejük. A többség másodállásfélékkel szórakoztatta magát. Az elmúlt tíz évben viszont az úgynevezett menedzserréteg dolgozik reggeltől estig – a sok szabadidővel rendelkezők a munkanélküliek és a diákok.

Tehát a szabadidő, az unalom és a kétségbeesett vagy kényszer-cselekvések között érdekes összefüggések lelhetők fel. Am 1990-ben Scitovsky egyébként világhírű könyve nálunk mégsem váltott ki különösebb visszhangot.

BOD PÉTER ÁKOS: Valóban izgalmas trendek olvashatók ki a Statisztikai Hivatal által közzétett adatokból: eszerint a magyar átlagfelölt manapság havi időalapjának kevesebb mint 12 százalékát tölti el a főmunkájával, ehhez 3–4 százaléknvi jövedelemkiegészítő munka párosul – míg 1986-ban, tehát még a széteső tervgazdaság viszonyai között idejének 19 százalékát töltötte el a fő- és mellékállásban. Azóta tovább csökkent a társas szabadidőtöltés, de még ilyen rövid időtávon belül is jelentősen megnőtt a tévézésre fordított (fecsérelt?) idő: 11 százalék. Ami tehát egyfelöl annyit jelent, hogy korunk átlagmagyarja lényegében annyit időz a tévé képernyője előtt, mint amennyi időt a szervezett gazdaság szektorában tölt. Az előző alapvetően passzív, befogadó helyzet, míg a munkaszervezetben esélye van arra, hogy mellé- alá- és fölrendelt munkatársakkal érintkezzen.

Beszélgetésünk sokféle tárgyához ez egyfelöl úgy kapcsolódik, hogy rámutat: mind kevésbé a munka, a társadalmi munkamegosztás, az értékteremtő – vagy ha másoknak így tetszik: profitteremtő – szervezetrend keretei között formálódik az ember élete. Ma kevesebben és kevesebbet dolgoznak az emberek, részben a munkanélküliség miatt; végeredményben tehát a munkahely relatív fontossága igen sokak számára, fura módon, ma kisebb, mint volt a rosszul szervezett szocialista érában. Ehelyett a média tölti a fejébe és a szívébe a társadalomról, valamint a saját magáról alkotott képet.

Statisztikai átlagot idéztem, de „átlagos ember” nincs: a társadalmi élethelyzeteket ma legalább annyira strukturálja a munka világában betöltött hely minősége, mint a társas és egyéni (gyakran magányos) szabadidő eltöltése.

A másik, említendő következménye az életmód változásának a globalizációhoz kapcsolódik. Aki ma nálunk – vagy a cseheknél, írknél, hollandoknál – a vállalati szférában tevékenykedik, elég nagy valószínűséggel a külföld számára (export) termel és külföldi érdekelt-ség alkalmazottja. Ezt tudjuk; ez már jó ideje így van a világ fejlett és kevésbé fejlett, de felkapaszkodó („emerging”) nemzeteinél. Ám nem kevésbé van kitéve a világközösségnek – virtuálisan – az sem, aki jobb híján latin szappanoperákkal és amerikai védjegy alapján adaptált sorozatokkal mulatja az idejét. A munkahelyen sok mindent kell tanulnia a ma emberének, és sajnos sok feleslegesnek is bizonyul a korábban megtanult készségei közül. De egészében véve a nemzetköziesedés folyamatát el lehet helyezni a modernizációs trendek között. Ironizáló megjegyzéseimből talán kiderül, hogy ezen munkavégzésbeli újdonságoknál sokkal kritikusabban szemlélem a fogyasztási és életvezetési minták globalizálódását vagy inkább – mondjuk ki – amerikanizálódását. A médián keresztül a világra zúdított befolyásolás olyan igényeket gerjeszt, amelyeket nem lehet ki-

elégíteni (azaz frusztrációt, csalódottságot hagy maga után a folyamat) – vagy nem lenne helyes kielégíteni. Gondoljunk arra, hogy ha valami gonosz csoda folytán a harmadik világ milliói hirtelen ugyanannyi árut fogyasztanak, mint az amerikai átlag – és ugyanannyi háztartási szemetet produkálnának, ez a természeti környezetben azonnali krízist idézne elő.

KISS ENDRE: Ha már rendre olyan fogalmakat jelenítünk meg itt, mint a tömeg vagy az egyén, akkor filozófusként lehetnék én most az eszmék szószólója. Hozzájuk kapcsolódik a következő két példám.

Az egyik a született gyilkos példája. Az angolszász kultúrában és gondolkodásmódban folyamatosan jelen van a civilizáció–barbárság fogalmi páros. Ha ez nekünk, humanizált kelet-európaiaknak még új, akkor ezt meg kell tanulnunk. És mivel a mai világunkban döntő befolyása van az amerikai tömegkultúrának, annak érzékelésmódjában jóval nagyobbak kell tűnjön a gyilkosok száma, mint mondjuk Indiában – akár a film, akár más műfaj esetén. Ámde nem biztos, hogy az ember változik, amikor a tömegkultúra mintái változnak.

A másik lehetséges példa a posztmodern esete. Ennek két filozófiai irányzata volt: a dekonstrukció (elemekre bontás) és a szintézis (interdiszkurzivitás). Azt mondják a szakértők, hogy eszmeileg győzelmet aratott a dekonstrukció. Egy ilyen feltételezett győzelem már mintha magyarázatul is szolgálhatna az utópia aktuális hiányához. Valójában az történt, hogy három filozófus közül kettő győzött a harmadikkal szemben. Ennek részletes okait nem könnyű feltárni, de semmiképpen sem teljesen spontán folyamatról van szó.

Tehát az eszmék–valóság viszony kapcsán túlhangsúlyozhatjuk ugyan az aktuálisan győztes eszmék szerepét, de ez nem változtat azon, hogy a létből fakadnak a gondolatok, így az eszmék is. Létünk pedig változatlanul van. Igaz, ebben a létben az események menetét nem központi utasítások irányítják, hanem a folyamatok konkrét összetevői: a gazdaság, a kultúra iparágai, a televíziós állomások stb. Ám az is tény, hogy ha elégedetlenek vagyunk létünkkel-helyzetünkkel, nem tudunk kihez fordulni. Ebből fakad az a mai aránytalanság, hogy nagyon sokak léte egyáltalán nem jelenik meg semmiféle gondolati-eszmei síkon. Amit talán megint a megfelelő eszmék számlájára írhatunk. Ezért van például a filmrendező, hogy ezeket a hangsúlyozandókat ábrázolja a maga eszközeivel, s így hívja fel rájuk a figyelmet.

GOMBÁR CSABA: Amit Balogh András mondott a tömegekről, hogy nem ők csinálják a történelmet – ez politikailag helytálló.

KISS ENDRE: Ő inkább azt állította, hogy teljesen figyelmen kívül hagyják őket. És ezt nagyon sokan gondolják így.

GOMBÁR CSABA: Valóban létezik a politikában egy ilyen mentalitás, sok mindennel támaszthatjuk alá ennek a tényét. De a politikai elem-

zések során a mai, modern társadalmon kívül történetileg is kimutatható egy ilyenfajta jelenség, hogy a politika irányítói tömegbázist formáltak maguk alá. A nemzeti társadalom eszméje ilyen társadalmakat eredményezett, a kommunista párt ideológiai alapon szülte meg a maga munkásosztályát.

A történészeknél viszont igen érdekes kérdés az, amit talán a társadalmi mozgások genealógiája témakörének nevezhetnénk. Fernand Braudel sokat kínlódott ezzel a kérdéssel, hogy mi mozgatja a társadalmakat: a gazdasági, a politikai, a kulturális változások? És nem tudott kikötni egyiknél sem.

Az biztos, hogy e kérdésben, legalábbis Braudel szerint, nagyon jelentős szerepük van a demográfiai változásoknak, ám a változások igazi okait még nem lelték meg. A politikusok beleavatkozhatnak ugyan a népesség fogyásának vagy gyarapodásának dolgába, amint-hogy gyakran meg is teszik, de hosszú távon ez nemigen vezethet eredményre. Ilyen értelemben tehát igenis van szerepe, súlya a tömegeknek, a politikailag befolyásolhatatlan mikroakaratok tömegének, azaz a népnek a történelem folyamán.

Vagy nézzük a tömegek szerepét egy másik aspektusból. Ma egy modernkori népvándorlásnak – vagy inkább e népvándorlás drámai jeleneteinek – vagyunk tanúi, amit nem lehet megakadályozni politikai határokkal. Régen sem lehetett. A történelem során mindig teremtődtek olyan központok, amelyeknek erős vonzása volt, ezért időről időre hatalmas embertömegek keltek útra feléjük.

És most néhány megjegyzést tennék a globális jelenkorról. *Amennyiben a globalizáció folyamatainak a gazdasági vonatkozásait már értjük, szerintem ezzel még nem sokat tudunk a lényegéről. Itt bizony nagyon átfogó szemléletmódra van szükség.*

Az egyik nagy problémát az egyenlőtlenségek növekedésében látom. És ezen a helyzeten nem változtat az sem, hogy planetáris méretekben növekszik a termelés, valamint hogy valóban egyre több embernek javulnak az életkörülményei.

A másik, talán már alapvetőnek mondható probléma a történések és folyamatok teljes kontrollálatlansága. Az a nyilvánosan megfogalmazott kívánság, hogy világméretben önkorlátozó szabályokat kell felállítani – ez megmosolyogtató. Hiszen nyilvánvalóan látszik a haszonelvűség eluralkodása minden téren. Ha tehát a politikumnak egyáltalán van valami jelentősége és szerepe az európai társadalomfejlődés évezredei tekintetében, akkor az éppenséggel a kontrolláló keretek megformálása. A globális jelenkorban pedig azt látjuk, hogy planetáris viszonylatban óriási szervezetek, hálózatok működnek valamennyire is demokratikus jellegű politikai ellenőrzés nélkül – ezért sokszor turbulensen, anarchikusan. Ez pedig nagy veszélyeket rejt magában. Ám mégis azt vallják a globalizáció hívei, akik igen sokan vannak, hogy a dolog rendben van ilyenformán, és nehogy valami átfogó kontroll kialakuljon, mert akkor az esetleg diktatórikus lenne. Így viszont ma a kontroll és a diktálás szerepe egyértelműen egyetlen birodalomnak jut. Amely birodalom pedig a viszonylagos nyugalom

érdekében kényszereket alkalmaz. Azaz ha bárhol a világon neki nem tetsző eseményeket tapasztal, a saját felfogása és érdekei szerinti módon és eszközökkel avatkozik be – egészen a lebombázásig.

KISS LÁSZLÓ: A világban manapság zajló folyamatok kapcsán Soros György is azt kifogásolta, hogy a gazdasági globálissá válást nem követte hasonló politikai szerkezeti átalakulás. De érdekesen kapcsolható ehhez egy előző időszak hasonló problémájáról szigorúan fogalmazott megállapítás a filozófus Bertrand Russelltől: „A tizenkilencedik század csődbe jutott, mert ...tervtelenül, gondolattól nem vezetett technika eredményeként olyan gazdasági szervezeteket hozott létre, amelyek uralmára filozófiája nem tanította meg.”

Vagyis tanulunk-e valamikor valamit a történelemből vagy az arról elmondottakból? Úgy tűnik, nemigen. És a robbanásveszély ma mint ha elsősorban a pénzvilág felől fenyegetne, ahol egyelőre nem nagy eltökéltséggel keresik a tágabb összefüggések szerint levonható tanulságokat. Hiszen a fő cél, ahogy azt Gombár Csaba említette az imént, a minél gyorsabb és minél nagyobb haszon. Pedig a közelmúltbeli mexikói pénzügyi válság intő jel lehetne. Kérdés tehát, hogy ha a politika, a legfőbb irányító ma sok vonatkozásban csak az események után kullog, mennyire fogja tudni a jövőben a megfelelő mederbe terelni az események folyását.

GOMBÁR CSABA: A nemzetállam politikai eszméje például egyértelműen a planetáris kontroll megteremtése ellen szól. A mi leköszönt miniszterelnökünk is emellett tesz hitet, amikor azt mondja, hogy az Európai Uniónak minél erősebb nemzetállamok együttesévé kell válnia. Míg az utódja inkább egy föderatív irányt tart kívánatosnak. És európai szinten is megkülönböztethető ez a két markáns álláspont: egyfelől az erős nemzetállam, másfelől a föderatív Európa hangsúlyozása. Vagyis ha itt is ilyen komoly mértékű az érdekek és eszmék szembenállása, akkor világméreteken hogy lehetne másképp?

KISS ENDRE: Ez a típusú nemzetállamban gondolkodás tulajdonképpen nem céloz mást, mint borsot törni a globalizáció orra alá. Mert elfogadja a globalizációs kereteket, részt vesz az ilyenformán alakult gazdasági életben, miközben eljártssza a konzekvens nemzetállam szerepét. Megkérdezhetjük ezután, vajon hogyan értse meg a társadalom a történelmet, ha azt hallja a miniszterelnöktől: engem az különböztet meg egy másik miniszterelnöktől, hogy én megvédelek titeket a globalizáció ártalmaitól – miközben ugyanazt csinálja, mint egy másik, csak ugyanazon a játékon belül valósít meg más árnyalatokat.

GOMBÁR CSABA: A Replikában jelent meg egy írás azzal a címmel, hogy Az európai birodalom. Amit tehát Kiss Endre ecsetel most, az kisarkítható erre a kérdésre: birodalom-e Európa? – A szakértők szerint Európa „integráció általi birodalom” – az atlanti gondolatkörben.

KEREKASZTAL-BESZÉLGÉTES

A második világháború után az Egyesült Államok erőteljesen támogatta az európai integrációt – 1960-ig, De Gaulle fellépéséig. Azóta ez a támogatás inkább csak szavakban jelentős. Hiszen az Unió brüsszeli funkcionáriusai is tudják, hogy ha ez az egységesülés komoly politikai tartalommal is járna, azaz riválissá is válnának – akkor meggyűlne a bajuk az Egyesült Államokkal.

KISS ENDRE: Más oldalról viszont az Európai Unió élvezi azokat az előnyöket, amelyek ebből a helyzetből származnak: például így a hadikiadások jelentősen csökkenthetők. És meg sem fogalmazzák, mit is jelentene a teljes értékű uniós lét. A közbeszédben tehát ezen a téren is találhatók eltérések a valóság és annak szavakban való megjelenítése között.

BOD PÉTER ÁKOS: Szeretnék még egyszer visszatérni röviden a globalizáció témaköréhez. Nem lesz időnk itt megvitatni a globalizációs jelenséget, és azt sem tisztázhatjuk, hogy melyikünk mit gondol annak természetéről, előnyeiről, ártalmairól, elkerülhetetlenségéről. Legyen szabad e pontnál arra utalnom, hogy a glóbusz egészén áthömpölygő folyamatok nem egyformán érintik sem az egyes egyént, sem egész nemzeteket vagy akár annál nagyobb méretű régiókat, illetve a kisebb lokális közösségeket. Láttuk, hogy a tőkék, áruk, eszmék és emberek nagyobb mobilitásából bizonyos országok egészében véve inkább profitáltak, míg mondjuk Argentínában most aligha érzi bárki is a globalizáció áldásait. Ezért nem lenne helyes a globalizáció mindenütt való jelenlétéből végső következtetésképpen a differenciálatlan odaadáshoz, a belenyugváshoz eljutni – vagy különösen a tehetetlenséget megindokolni. A nyugat-keleti uralkodó széljárás ellenére a jó vitorlázó képes sikeresen navigálni, míg a rossz hajós csak ügyetlenkedik; a gravitáció kétségtelen ténye ellenére a jó tornász tud szaltózni, a másik meg csak hasra esik. Hogy egy kis, nyitott ország kormányzati mozgásteret meddig terjed, arról nekem voltak személyes élményeim, ám mégsem mondanám, hogy csak egyfajta felfogással tekinthetnénk a globalizációnak nevezett jelenségtömegre.

KISS LÁSZLÓ: Egyetértve azzal az itt már többször elhangzott megállapítással, hogy megcélzott témakörünk szétfeszíti egyetlen eszmecserre kereteit, befejezésül megpróbálkoznék egyfajta összegzéssel.

A nyugati világ történetének folyamatai a francia forradalommal új szint, sőt új, nagy lendületet kaptak. A 19–20. század idősza a modernkori eszmék és a valóság folyvást megújuló felelésével, ha tetszik: birkózásával telt el. Ám az események és változások sodrása oly erős volt, hogy mielőtt kialakulhatott volna az eszmék és a valóság viszonyában egy elfogadható egyensúly, a történelem kereké átfordult egy újabb korszakba, a globalizáció korába. És itt már, úgy tűnik, nem a modernkori eszmék valóságmegváltoztató erőfeszítéseinek főnői okozzák a legnagyobb gondot, hanem a globális folyamatok

keltette újdonságok planetáris méretűvé tágult összefüggésrendszerének igen nehezen áttekinthető bonyodalmai.

Ám mivel a globális korszak valóságformáló feladatából is részt kérnek bizonyos eszmék – például birodalmiak, valamint vallási természetűek –, talán érdemes némi tanulságot keresni a modern kor történéseiben. Amely tanulság (az emberi világ mindenkori ellentmondásaira utaló módon) Kosztolányi Dezső megfogalmazásában itt így szólna: „Az eszményeket nem szabad megvalósítani – de feladni sem. a népesség.”

(A beszélgetés szerkesztett változatát Kiss László készítette.)

SZÁSZ ANNA

A kormány civil stratégiája

„A demokratikus koalíció, a nemzeti közép kormánya magáénak vallja a civil társadalom ideáját, miközben nem akarja azt kisajátítani. A kormány nem uralkodni, hanem szolgálni akar, amit csak a polgárokkal együtt, a civil társadalmat alkotó szervezetekkel partnerségben tehet. *A civil társadalom az egyik alap, melyre a kormány tevékenysége épül.*

A kormány elkötelezettsége a civil társadalom mellett egyszerre elvi és gyakorlati. *A kormány eltökélt szándéka, hogy a nemzetet az európai társadalomfejlődés útján tartsa, mely történetileg az állampolgári szabadság, a civil egyesületek, az önszerveződés kiteljesedésének útja.* Büszkéek vagyunk arra, hogy a reformkor liberális gondolkodói, s később a modern magyar társadalomtudomány legnagyobbjai mindig is ezt az utat hirdették. Vállaljuk Széchenyi István, Kossuth Lajos, Eötvös József, Hajnal István, Erdei Ferenc, Bibó István, Szűcs Jenő szellemi örökségét.”

Medgyessy Péter a szocialista párt miniszterelnök-jelöltjeként, még a 2002-es választások előtt kötelezettséget vállalt a civil szervezetekkel való együttműködésre. E kötelezettségvállalás a választásokat követően bekerült a kormányprogramba.

Azóta a kormány és a civil szervezetek közti kapcsolatok kialakítására, mikéntjének megfogalmazására számos lépés történt. A kormányprogramban megfogalmazott célok jegyében a Miniszterelnöki Hivatal Kormányzati Informatikai és Társadalmi Kapcsolatok Hivatala 2002 júliusa és szeptembere között több nyitott konzultációt szervezett civil szervezetek számára. A Civiliáda 2002-höz kapcsolódva Medgyessy Péter miniszterelnök 2002. szeptember 26-án beszédet mondott a Parlamentben szervezett országos civil tanácskozáson, amelyen támogatásáról biztosította a magyarországi civil társadalom erősítésére irányuló törekvéseket, és bejelentette, hogy a kormányzat a Nemzeti Kulturális Alap (NKA) analógiájára, a civil szervezetek támogatására nemzeti civil alapot kíván létrehozni, amelynek döntéshozó testületében (kuratórium) többségben lesznek a civil szervezetek képviselői.

Ezt követően 2002. október 22-én napvilágot látott a kormány civil stratégiájának tervezete, melyhez civil szervezetek nagy számban küldtek javaslatokat.

A tervet 2002. december 2-án öltött végső formát, amelynek alapján megkezdődhettek a kormányzat és a civil szervezetek közötti egyeztetések.

A kormányzati oldalon megalakult a Miniszterelnöki Hivatal Kormányzati Informatikai és Társadalmi Kapcsolatok Hivatalán belül a

Civil Kapcsolatok Főosztálya, melynek vezetője dr. Bódi György közgazdász.

A civil oldalon az egyeztetések módjáról és formájáról az Európa Ház által összehívott 2002. október 29-i országos tanácskozáson döntöttek: itt határozták el, hogy négy tematikus munkacsoportot alakítsanak, amelyekben megvitatják a civil szektort foglalkoztató, illetve érintő általános kérdéseket, és ezekkel kapcsolatban javaslatokat dolgoznak ki.

De ezen túlmenően bármely civil szervezetnek módjában áll a kormány civil stratégiáját – a következőkben: civil stratégia – megvitatni, arról véleményt formálni, és azt írásba foglalva a Civil Kapcsolatok Főosztályára eljuttatni.

Az alábbiakban némi rövidítéssel közöljük a civil stratégia szövegét.

Magyarország civil társadalma

A civil társadalom kialakulása jelentős történeti előzményekre tekint vissza Magyarországon, melynek folytonossága megszakadt ugyan 1948 és 1989 között, de hagyománya megmaradt. A rendszerváltás a civil társadalom újjászületését és megerősödését hozta magával. A civil társadalom szerveződéseinek életritmusa nem követheti a választási ciklusokat.

A civil társadalom jelentősége éppen abban áll, hogy működése független a mindenkori kormánytól. A demokratikus koalíció, a nemzeti közép-kormány minden erővel azon lesz, hogy szélesítse és erősítse a civil társadalmat, mely a valóban demokratikus társadalomszerveződés szilárd alapja.

Nincs demokrácia, nincs nemzeti összefogás, társadalmi párbeszéd, működő érdekképviselői rendszer erős civil társadalom nélkül. A jövő Magyarországa akkor kínálhat lakóinak biztonságot és jólétet, ha az állampolgárok számíthatnak érdekeik és törekvéseik szervezett képviselőire, ha a közélet együttműködésre és szolidaritásra épül. A képviselői demokrácia intézményrendszere mellett a kormányzat fontosnak tartja a közvetlen demokrácia érvényesülését, amelynek folyamatos megtestesítői a civil szervezetek. A civil szféra olyan emberi értékek megtestesítője, mint a függetlenség, az egyéni kezdeményezés, a pluralizmus és a szolidaritás.

A civil szervezetek működését olyan kormánypolitika szolgálja, amelyik *nélkülözhetetlennek tartja a kormányzati és helyi hatalom feletti civil ellenőrzést...* Tiszteletben tartja a szervezetek függetlenségét, bővíti forrásait, támogatásukat nem rendeli alá politikai szempontoknak.

A rendszerváltás óta eltelt idő szükségképpen kevés volt ahhoz, hogy a civil társadalom fejlődésével elégedettek lehessünk. *A Kormány ezért arra törekszik, hogy az elért eredmények megőrzése, a civil társadalom már kiépült szerkezeiteinek megtartása és megerősítése mellett tovább épüljön a polgári demokrácia eszményét megtestesítő társadalom.* A Kormánytól természetesen távol áll a közvetlen beavatkozás, a paternalisztikus gyámkodás. Azt várjuk, hogy az állampolgárok teremtsék meg és fejlesszék tovább a polgárok társadalmát.

A magyarországi civil szektor jellemzői

A piacgazdaságra és a demokráciára épülő társadalmakban törvényszerűen jön létre a három szektor: a *piaci*, az *állami* (önkormányzati) és a *civil szféra*.

Hazánkban is kialakulóban van a három szféra közti munkamegosztás és együttműködés, ugyanakkor a folyamatban jelen van az esetlegesség, a szabályozatlanság (vagy éppen az erős túlszabályozottság) és a bizonytalanság is.

Tapasztalható fogalmi tisztázatlanság: a civil társadalom szélesebb, mint a formalizált civil szervezetek összessége, hiszen magába foglalja az informális közösségeket és az egyéneket is. A nemzetközi szakirodalom pontosan definiálja a civil szervezetek ismérveit: *intézményesültség, belső szervezeti struktúra, kormánytól való függetlenség, saját képviselet, önkormányzatiság, profitfelosztás tilalma, önkéntesség*. Nem tartoznak a klasszikus értelemben vett civil szervezetek közé a direkt politikai és vallási tevékenységre létrehozott szervezetek.

A bíróságok Magyarországon ma 60 ezer, a fenti ismérveknek többnyire megfelelő, különböző típusú nonprofit szervezetet tartanak nyilván, közülük a KSH mintegy 47 ezret tart működőnek.

A nagyszámú civil közösség egyre inkább keretet biztosít a társadalmi önszerveződésnek... *Egy évtized alatt kifejlődött a magyar civil szektor, amelyben megtalálhatók:*

- az öntevékeny,
- a szolgáltató,
- az adománygyűjtő és adományosztó,
- az érdekképviseleti szervezetek,
- valamint ezek szövetségei és ernyőszervezetei.

A szektor mindazonáltal több feszültséggel küzd:

Lezajlott egy erős differenciálódás. Számbeli többségben vannak a klasszikus szervezetek (magánalapítványok, egyesületek, társadalmi szervezetek), amelyek többsége gazdaságilag gyenge és törékeny. Ugyanakkor a szektor 5,4 százalékát kitevő közalapítványok, köztestületek, közhasznú társaságok 2000-ben az összbevétel 40 százalékával rendelkeztek, illetve fővárosi székhelyű szervezetek kapták a bevételek 63 százalékát. Kialakult egy szűk professzionalizálódott, főként költségvetési forrásokból gazdálkodó, az államhoz, illetve önkormányzatokhoz erősen kötődő szervezeti kör.

A 2001–2002. évi költségvetési törvény 47. rovatban közel 150 milliárd forintnyi, a civil szervezetek által elérhető forrást nevesít, minden rendezővel nélkül, átláthatatlanul. A *korlátozott nyilvánosság* miatt a civil szervezetek nagy része nem is tudott e források elérhetőségéről, de felhasználásukról sincs tájékoztatás.

Összességében a szektor bevételén belül a költségvetési források aránya 2000-ben 28,4 százalék volt (2002-ben valószínűleg eléri a 30 százalékot), a korábbi évekhez képest ez emelkedést jelent, de még mindig elmarad az európai uniós országokban kialakult 40–60 százalékos arányoktól. Azaz: *a magyar civil szektor az állam és az önkormányzatok által alulffinanszírozott, a költségvetési források elosztása egyenetlen.*

Az elmúlt négy évben a civil szektorban is érvényesült az állami dominancia elve, amely *felerősítette a megosztottságot, a szolidaritás hiányát és*

a paternalisztikus várakozásokat. A politikai függőség érzete tapinthatóvá vált.

A szervezetek működési szabályainak kialakítása óta megérett az idő a *gazdálkodási szabályok differenciálására*. Ma majdnem ugyanazok a nyilvántartási, adatszolgáltatási, bevallási kötelezettségek vonatkoznak a százezer és a százmillió forintos bevétellel gazdálkodó szervezetre.

A szektor megosztott, *az együttműködés helyett inkább a rivalizálás dominál*. Nem alakult ki az egységes képviselési modell, néhány ernyőszervezet működik, némely szervezet pedig igyekszik önmagát a civil társadalom egyedüli legitim képviselőjeként feltüntetni.

A kormányzat civil stratégiájának alapelvei

A kormányzati civil stratégia alapelvének kulcsmondata a kormányprogramban ekként fogalmazódik meg: „*Autonóm civil társadalmat partnernek tekintő állam.*”

Ebből fakadóan a kormány:

felismeri és elismeri a *civil szervezetek jelentőségét* a társadalmi demokrácia kiteljesedésében, a polgári szabadságjogok és a személyiség megvalósításában;

tiszteletben tartja a *civil szerveződések függetlenségét*;

meg kívánja szüntetni a civil szerveződések *politikai függőségét*;

úgy tekint a civil szervezetekre, mint az *Európai Unióhoz történő csatlakozás során* a kultúrák, a polgárok, az egyének csatlakozásának fontos színterére;

nélkülözhetetlennek tartja a *civil szervezetek tevékenységét az önkéntesség, az öntevékenység, az önszegélyezés és a társadalmi szolidaritás országformáló erejében*;

a *társadalmi párbeszéd és érdekegyeztetés* szerves részeként tekinti a civil szervezeteket és azok legitim képviselőit

a *nyitott jogalkotás szellemében* biztosítja a civil szervezetek részvételének lehetőségét a jogszabályok előkészítésében;

biztosítja a civil szervezetek működésének *jogszabályi feltételrendszerét*;

közreműködik a civil szervezetek tevékenységéhez és működéséhez elengedhetetlen *pénzügyi források megteremtésében*;

épít a civil szervezetekre a közszolgáltatások teljesítésében, *a szektorsemlegesség elve alapján* kész az egészségügy, az oktatás, a szociális ellátás, a kultúra, a környezetvédelem stb. területén a minél szélesebb körű munkamegosztásra;

a *tudás alapú és az informatikai társadalom* kiépítésének szerves résztvevőjeként számít a civil szervezetekre;

megteremti annak a jogszabályi feltételeit, hogy a civil szervezetek bekapcsolódhassanak a *területfejlesztés és regionalitás* folyamataiba;

épít a civil szervezetek tevékenységére *az érdekvédelem* különböző területeinek ellátásában (pl. fogyasztó- és környezetvédelem, emberi-kisebbségi-betegjogok stb);

kész az *egyenrangú partneri kapcsolatokra* a szektor által delegált, választott legitím képviselővel;

elvárja a közigazgatás valamennyi szervezetétől a felsorolt elvekkel való azonosulást, szemléletével, intézkedéseivel *követendő példát* mutat az önkormányzatoknak.

A kormányzat civil stratégiájának elemei

Ennek a 14 pontban meghatározott stratégiának – illetve talán nyugodtan nevezhetjük programnak – a középpontjában a civil szervezetek működésére vonatkozó jogi-gazdasági szabályozás áll. Az a szándék, hogy a civil szervezetek működése átláthatóvá, konzisztenssé, egyszerűbbé váljon.

A fejezet egyebek közt tartalmazza, hogy „Öt év tapasztalatainak birtokában elemezni kell a *közhasznú szervezetekről szóló 1997. évi CLVI. törvény hatályosulását* és el kell végezni annak felülvizsgálatát, valamint a belső jogharmonizációt...

Át kell tekinteni az úgynevezett *1 százalékos törvényt* (1996. évi CXXVI. tv.). (Arról a törvényről van szó, amely lehetőséget ad, hogy a személyi jövedelemadónk 1 százalékaról valamely civil szervezet javára rendelkezessünk.) Különösen meg kell fontolni a kedvezményezettek körének »civilisítését« (jelenleg ugyanis alapprogramok, költségvetési intézmények és egyéb szervezetek is lehetnek kedvezményezettek).

Meg kell teremteni annak a feltételét, hogy az az 1 százalék, amelyről az adózók nem rendelkeztek, szintén a civil szektor érdekeit szolgálja (miként az a másik 1 százalék esetében az egyházak javára már megtörtént).

A számviteli szabályok felülvizsgálata mellett szükséges a *működési és gazdálkodási jogszabályok bevételi nagyságrend szerinti differenciálása*, hiszen a nonprofit szervezetek 48,5 százalékának bevétele nem éri el az évi 500 ezer forintot.

A civil szervezetek jelenleg főként *pályázatok révén* jutnak hozzá a költségvetési eredetű forrásokhoz; e lehetőségek mellett növelni kell a *normatív támogatásokat*, így módon csökkenthetők az egyéni elbírálási, szubjektív döntések.

Ha a civil szervezetek *közfeladatokat* látnak el, biztosítani szükséges számukra az ezzel járó forrásokat.

A kormány törvényjavaslatot nyújt be a *Nemzeti Civil Alapprogram* létrehozására, ennek forrását képezik azok az szja 1 százalékok, amelyekről az adózók nem rendelkeznek, és egyéb, nem nevesített bevételek. Az NCA-ból történő támogatások odaítélését végző testületekben többséget kell kapniuk a civil szektor képviselőinek.”

A jogi-gazdasági szabályozásra vonatkozó feladatokon kívül ez a fejezet tartalmazza a civil szervezetek teendőit az Európai Unióhoz való csatlakozásunkkal kapcsolatban.

„A kormányzati ciklus legfontosabb sorskérdése Magyarország csatlakozása az Európai Unióhoz. Ez a civil szektor integrációját is jelenti. A szektor szervezetei különösen sokat tehetnek a referendum (ügydöntő népszavazás) sikeréért, az uniós ismeretek lakosságnak szóló közvetítésében.

Különösen fontosak az Unióban működő politikák integrálásának hatásai a gazdaságra (l. például a különböző mértékű mezőgazdasági támogatásokat), az áru, a szolgáltatás, a személyek szabadsága és a tőke szabad mozgása a civil szektor szempontjából; a nemzetközi fejlesztési és segélyszervezetekkel való kapcsolatfelvétel és a civil szervezetek számára igényelhető sokszínű uniós támogatások. *(E téren szükségesek a kifogástalan és kimerítő információk, amelyek birtokában lehet pályázni az uniós támogatásokra! – A szerk.)*

Az Unió elvárásai, feltételei közé tartozik: a civil szektor függetlenségének biztosítása, a civil szervezeteknek átadott források (pénzek) és támogatások felhasználásának átláthatósága, a civil szolgáltatások professzionalizmusa.

A szektor komoly erőforrása lehet a magánadományozás és az önkéntesség.

A magánszemélyek ma a hatályos szja törvény szerint készpénztámogatásuk 30 százalékát igényelhetik vissza az adójukból, a közhasznú szervezetek esetében ez maximum 50 ezer, a kiemelkedően közhasznú szervezetek esetében maximum 100 ezer forint. Ezek a tételek nem ösztönzőek. A magánszemély sem dologi adománya, sem önkéntes munkavégzése után nem juthat kedvezményhez. Stratégiai cél, hogy a magánszemélyek növekvő mértékben járuljanak hozzá a civil szervezetek forrásaihoz, ezért szükséges mérlegelni, hogy a támogató adományának növekvő részével csökkenthesse adóját, valamint hogy az önkéntes munka nagyobb társadalmi megbecsülést kapjon.

A kormányzati stratégia fontos eleme, hogy a szektor feltételrendszerét kialakító, annak érdekeit szolgáló jogszabályok, intézkedések a civil szervezetek közreműködésével és javaslataival készüljenek el. Mind kormányzati, mind minisztériumi szinten meg kell teremteni azokat az együttműködési mechanizmusokat és kommunikációs csatornákat, amelyek az interaktív kapcsolattartást biztosítják...”

Ugyancsak ebben a fejezetben fogalmazódik meg, hogy „A humán erőforrás fejlesztése a civil szektorban is követelmény.” Azaz a képzés és a továbbképzés.

„A magyarországi civil szektor 2000-ben 62,5 ezer munkaviszonyban állót foglalkoztatott, a közreműködő önkéntesek száma pedig meghaladta a 400 ezer főt. A jövőben mind a foglalkoztatottak, mind az önkéntesek száma törvényszerűen növekedni fog, a munkahelyteremtésnek a civil szektor új színtere is lehet. A szakképzésben és a felsőoktatásban »lehetséges és szükséges« a civil társadalmi és nonprofit ismeretek oktatása.”

Külön pontban szerepel, hogy „A kormány időszerűnek és fontosnak tartja, hogy a megyeszékhelyek után a fővárosban is lérejöjjen a

Budapesti Régió Civil Szolgáltató Központja. Ezt kész – az autonómia tiszteletben tartása mellett – anyagi eszközökkel is támogatni.”

Végül a fejezet a kormány és a civil szektor közötti partneri viszony taglalásával zárul. E viszony „szükségessé teszi a szektor legitim képviseletét, amelynek kialakítása a szektor belügye. A kormányzat alapvető stratégiai érdeke az, hogy ennek autonóm kialakításához megadja az igényelt támogatást. Az eddigi sikertelen próbálkozások, a jelen helyzetben zajló szenvedélyes viták nagyfokú tapintatot és önkorlátozást igényelnek, ugyanakkor a legitim civil képviselet megoldatlansága vagy hosszadalmas elhúzódása a szektornak sem érdeke.”

A civil érdekképviseletek a kormány elképzelései szerint meglehetősen széles körű felhatalmazással rendelkezhetnek: talán ez érthetővé teszi a *ki legyen a legitim képviselő?* kérdése körüli vitát.

Tehát a civil érdekképviseletnek jogában áll:
részt venni a szektort érintő jogszabályok előkészítésében;
a Nemzeti Civil Alapprogram civil oldalának delegátusait megnevezni, meghatározni;
véleményezni az éves költségvetési törvényekben a civil szektorral kapcsolatos fejezeteket;
megjeleníteni a civil érdekeket a kormányzati szintű testületekkel folytatott társadalmi párbeszédben, a különböző érdekérvényesítő eljárásokban és folyamatokban.

A dokumentum zárómondatában a kormány ismételten kifejezi azt a szándékát, hogy partnerként megállapodjon a magyar civil társadalommal. (Illetve annak legitim képviselőivel.)

*

Miután a civil stratégia napvilágot látott, megkerestem *dr. Bódi Györgyöt*, a MeH KITKH Civil Kapcsolatának főosztályvezetőjét, aki válaszolt a dokumentummal kapcsolatos kérdéseimre.

– *A kormány szándékai világosak és tiszteletreméltóak. Ezt a 2002 őszén zajló civil rendezvényeken részt vevő, civil szervezeteket képviselő nők és férfiak, akikkel módomban állt néhány szót váltani, szinte kivétel nélkül elismerték. Más hang, másfajta megközelítés, mint a korábbi kormányzaté. Vajon mi vezette a Medgyessy-kormányt, hogy egy ilyen komoly lépést tegyen a civil szféra irányába? Az Európai Unió feltételeinek kívánnak megfelelni?*

– A kormány és a civil szervezetek egyaránt fontosnak tartották, hogy világosan kijelöljék a civil szektor helyét, meghatározzák a szerepét a magyar társadalomban, és tisztázzák a politikai hatalommal való kapcsolatát. Ezek a szándékok mindkét oldalon belső indíttatásból fakadtak. A kormány felismerte, hogy a civil szféra nagy erőt képvisel: egy demokratikus társadalom működése elképzelhetetlen a civil szervezetek által artikulált és képviselt érdekek és értékek nélkül. De kétségtelen, hogy ez a kormányzati lépés összhangban áll az Unió elvárásaival is.

– *A civil stratégia részben elemzi a civil szféra jelenlegi állapotát, részben*

kitűzi a kormányzati oldal azon feladatait, amelyek a civil szektor kívánatos fejlődését szolgálhatják. A feladatokat illetően, bevallom, a bőség zavara fogott el. Nem is törekednék teljességre. Néhány kérdésre kívánok csak választ. Itt van például az a passzus, amely szerint „a kormánypolitika nélkülözhetetlennek tartja a kormányzati és helyi hatalom feletti civil ellenőrzést”. Ez közelebbről mi jelent? Hogyan valósul meg?

– Nyitott jogalkotásról beszélünk, azaz a döntéseket nem tekinti a hatalom a saját belügyének, hanem ebben a civil szempontok, érdekek is megjelennek. A törvénytervezeteket a civil szervezetek véleményezik. Kiegészíthetik vagy egyik-másik pontját elvethetik. Mód van arra, hogy a képviselők és önkormányzati képviselők mellett a különböző szakbizottságokban helyet kapjanak a civil szervezeteket képviselő külső szakértők. De a kormány és az önkormányzatok működésének ellenőrzésére a civil szervezetek számára adottak a nyilvánosság fórumai. Ez egy állandó kontroll, folyamatos visszajelzés a hatalmi szervek számára.

– A magyar civil szektorral kapcsolatban a dokumentum fontos megállapításokat tesz. Egyebek közt arról, hogy a civil szervezetek között lezajlott egy erős differenciálódás. Milyen következtetéseket kívánnak ebből a kormányzati szervek levonni?

– A differenciálódás tény. 2002-ben a KSH számításai szerint a civil szektor bevétele meghaladta a 600 milliárd forintot, amelyből 150 milliárd az állami támogatás, a többi vállalatoktól, a magánszférából és a szervezetek saját működéséből származik. Ennek a 600 milliárdnak a 40 százaléka a dokumentumban említett, inkább az államhoz kötődő, mint civil szerveződésű közalapítványok, köztestületek, közhasznú társaságok kasszájába vándorolt. A szektor 90 százaléka szegény, a differenciálódáson a kormányzat nem tud, de nem is áll jogában változtatni. A civil szféra objektíve sokszínű. A kormányzat két dolgot tehet: az egyik, hogy jobban figyel a kicsik és szegények problémáira. A másik, hogy a támogatások odaítélésében nem a politikai kötődéseket veszik figyelembe, hanem a szervezet programját, és valóságos teljesítményét. Az alapelvek kimondják a civil szektor autonómiáját és politikai semlegességét. Ne legyen baloldali vagy jobboldali, csak előjelek nélkül, egyszerűen *civil szervezet*. Az a cél, hogy ne jöjjön létre klientúra.

– Egy név – egy kulcsfontosságú intézmény: a Nemzeti Kulturális Alap-program. Milyen stádiumban van a 2002/2003-as év fordulóján?

– Az alapprogramra vonatkozó törvénytervezetről jelenleg folyik a tárcaközi egyeztetés. A tervezet szerint az alapprogramból a támogatások odaítélését végző testület 40 százalékát a kormány, 60 százalékát a civil érdekképviselő fogja adni. Ehhez azonban a civil szektornak egyezségre kell jutni, hogy kik képviseljék. A civil stratégiában a kormány csak a saját programját fogalmazta meg, ezt kínálja fel a civil társadalomnak. Most a civil szférán a sor. A civileknek kell kidolgozniuk a saját stratégiájukat, és nekik kell ki-, illetve megválasztaniuk a saját érdekeiket képviselő nőket, férfiakat. Mondhatnám: a kulcsfontosságú intézmény kulcsa most az ő kezükben van.

CIVIL VILÁG

(A következő számunkban a civileket szólaltatjuk meg. Elsősorban a civil szektort érintő kérdések megvitatására, javaslatok kidolgozására alakult négy munkacsoport koordinátorait, továbbá néhány civil szervezet vezetőjét.)

CIVIL IGEN EURÓPÁRA!

Országos kampány az EU-s népszavazásra (javaslat)

Kiindulópont:

A magyarországi civil szervezetek nagy többsége egyetért Magyarország részvételével az európai integrációs folyamatokban és támogatja az ország 2004-es európai uniós tagságát. Ugyanakkor a legutóbbi időszak figyelemreméltó fejleménye, hogy a civil szervezetek között szervezett formában is megjelentek az euroszeptikusok, az ország EU-tagságát határozottan ellenzők.

Cél:

A „Civil igen Európára!” kampány célja a civil szervezetek mozgósítása a 2003. április 12-ei minél eredményesebb népszavazás érdekében.

Célközönség:

Magyarországi civil szervezetek és az általuk elérhető állampolgárok.

Hozadék:

- decentralizál; a kezdeményezés alapvetően helyi kezdeményezésekre épít, a sajátosságokhoz rugalmasan igazodik;
- az európai uniós tagság kérdését össznemzeti ügyként kezeli és így fellépést jelent a társadalmi megosztottsággal szemben;
- nem „felülről” kinyilvánít, hanem párbeszédet szorgalmaz;
- jól illeszkedik ahhoz a törekvéshez, mely a civil társadalomban egyenrangú partnert lát;
- előkészíti a népszavazást követő időszak lépéseit.

Összességében:

a civil szervezetek sajátos eszközszerük alkalmazásával hozzájárulnak az eredményes népszavazáshoz.

Programelemek:

1. A „Civil igen Európára!” kampány nyitóeseménye 2003. március 4-én országos konferencia formájában Budapesten, az MTA központi épületében. Célja a mozgósítás, a mintegy 500 főnyi résztvevő tájékoztatása, motiválása, a programelemek bemutatása.
2. A nyitóeseményt követően helyi fórumok, viták, tájékoztatók szervezése, azok támogatása hazai és külföldi előadókkal, tájékoztató anyagokkal.
3. A kampány során az ország EU-s tagságát támogató és „igen” szavazásra buzdító vélemények, nyilatkozatok, állásfoglalások ösztönzése, a településekről ilyen tartalmú üzenetek, képeslapok gyűjtése.

INFORMÁCIÓ

- 4.) Cél az európai uniós tagországokból két EU-barát civil fogadása, akik a kampány során „kiközvetíthetők”, meghívásra járnak az országot, rendezvényeken, programokon vesznek részt.
5. Március második felében két kiemelt, regionális jellegű rendezvényt szervezünk (lehetőleg civil szolgáltató központ közreműködésével).
- 6) Megnyílik a brüsszeli Magyar Iroda (megnyitása 2003 áprilisára várható). Előkészületi munkálatai során a belga fővárosban dolgozó-képviselő rendszeresen tájékoztatja az ottani fejleményekről a hazai civil szervezeteket.
7. Szónokversenyt rendezünk európai uniós kérdésekről középiskolásoknak.
8. 2003. április 11–12-én európai civil szervezetek találkozója lesz Budapesten.

Célja:

- a) az Európai Civil Fórum (a javaslat szerint éves rendszerességgel Budapesten találkoznak az európai civil szervezetek vezetői) előkészítése és meghirdetése;
- b) a népszavazás figyelemmel kísérése, választókerzetek felkeresése Budapesten és vidéken (április 12.).

Megjegyzés:

2003 februárja az előkészítő munka időszaka; konzultációkra, megbeszélésekre kerül sor.

Tájékoztató munka:

1. Önálló weboldal (www.eucivil.hu) működtetése, folyamatos frissítése;
2. A „Civil Európa” című elektronikus úton terjesztett és mintegy 2000 címre eljutó hírlevél heti kiadása;
3. „Civil Európa – Civil Magyarország” címmel nyomtatott havilap megjelenítése 5000 példányban (2003. január–május);
4. Az Európa Diáknaptár felhasználása az EU-s iskolai napon (2003. március 21.) és az ifjúsági szavazásra való felkészülés során;
5. Sajtótájékoztató szervezése a kampány részeredményeinek bemutatására (2003. március 28.);
6. Rendhagyó falinaptár készítése és terjesztése, mely a 2002. december 13. (koppenhágai megállapodás) és a 2004. május 1. (a teljes jogú EU-tagság) közti időszakot mutatja.

Mindezek figyelembevételével célszerű a „Civil igen Európára!” kampányt a népszavazást megelőző időszak kiemelt programjai között szerepeltetni.

Budapest, 2003. január 24.

Készítette: Barabás Miklós